

KOVÁCS OLIVÉR

A reziliencia metamorfózisa

Jelen írás arra a kérdésre keresi a választ, hogy a közgazdaságtan rendszerszemléletűnek gondolt ellenállóképesség- (reziliencia-) fogalma vajon elég rendszerszemléletű-e? Először röviden áttekinti a fogalom uralkodó közgazdaságtani értelmezési módozatait, és rámutat a bevett felfogás ama hallgatólagos feltevéseire, amelyek inkompatibilisek a valós társadalmi-gazdasági rendszer természetével. Ezután rávilágít arra, hogy a nagy (al)rendszeri konstellációk (pénzügyi szektor és reálgazdaság) állapotának bekapcsolása elengedhetetlen annak belátásához, hogy az uralkodó koncepciónál ismert rendszer-helyreállító erőfeszítéseken túlmenően rendszerstrukturálókra (rendszerek közti harmonikusabb viszony kialakítására szolgálókra) is szükség lehet, mi több, ezek szinergikus együttese segítheti a rendszer egészének ellenálló képességét. Mindezeket követően az így létrejövő kitágított elméleti keret létjogosultságát szemlélteti két síkon: 1. a kvalitatív rendszerszintű szakirodalmi feldolgozásoknál használatos megközelítés nyomán bemutatja, hogy a közgazdaságtani fősodor reziliencia-szemponitű vizsgálódásai is arra intenek, hogy érdemes a pénzügyi szektor és a reálgazdaság közötti kölcsönhatással is foglalkozni; 2. a pénzügyi szféra és a reálgazdaság közötti konstelláció megromlásának bemutatása is ezt erősíti. Végezetül a közgazdasági elmélet és a szakpolitikai gyakorlat számára von le következtetéseket.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B10, B 20, G20.

Bevezetés

Bár a rezilienciával kapcsolatos uralkodó közgazdaságtani gondolkodás az 1970-es évektől datálható, a koncepciónak nagy múltja van. Platón *Az állam* című munkájában (i. e. 375) arról szolt, hogy

Kovács Olivér a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszékének tudományos főmunkatársa (e-mail: Kovacs.Oliver.Istvan@uni-nke.hu, web: <https://oliverkovacs.com>).

A kézirat első változata 2023. november 21-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.408>

„... a gyapjúfestő a gyapjút bíborszínre akarja festeni, először is a sok színárnyalatból kiválaszt egyet: a fehéret; ezt előre kidolgozza, és körülményes eljárással előkészíti, hogy minél jobban magába szívja a bíbort, és csak azután kezd a festéshez. Az így festett gyapjú színtartó lesz, fényét-színét nem veszti el, akár lúg nélkül, akár lúggal mossák.” (Platón [1988])

Az államműködés adott funkciójának megőrzése – ami Platón szerint egyike a nagy becsben tartandó erényeknek, konkrétan a bátorságnak – is effajta megközelítést kíván. A reziliencia filozófiája felfedezhető az ókori kínai taoizmusban, de az i. sz. 5. századi görög kultúrkörben is, amikor a tölgyfa törékenységevel állították szembe a viharos széllel hajlékonyságával dacoló nádat, amit a 17. században La Fontaine fabula formájában újra felelevenített, és ezen keresztül generációkban ültette el a reziliencia esszenciáját. S mivel napjaink világgazdaságát a viharzónak átvonulása, azaz a folytonos krízisüzemmód jellemzi, a reziliencia szakpolitikai előmozdítása egyfajta *modus operandi*.

Jelen írás célja, hogy felhívja a szakma figyelmét arra, hogy a reziliencia kutatási programja kibővítésre szorul. Vallja, hogy az uralkodó nézet hangsúlyozása inkább árthat, mintsem használhat a szélesebb értelemben vett gazdasági dinamizmusnak. Tanulmányunk voltaképp a reziliencia fogalmának rendszerszintű irodalmi áttekintését nyújtja a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma két nagy alrendszere, a pénzügyi szektor és a reálgazdaság közötti kölcsönhatás figyelembevételével. Ennek során a módszertani résznél ismertetett, úgynevezett SPIDER keretet követi azzal a céllal, hogy megvilágítsa, milyen benyomásokat közvetít a vizsgálatunkba bevont releváns szakirodalom ($N=48$) a pénzügyi rendszer reálgazdaságra gyakorolt hatásáról, ami alapjaiban befolyásolja a rendszer rezilienciájának értelmezését és kezelését. Mindehhez úgy jut el, hogy első ízben a reziliencia uralkodó megközelítését vázolja röviden, s bemutatja, hogy nem fogadhatjuk el fenntartások nélkül a rezilienciára való törekvést. Ezután ismerteti a hagyományos megközelítésen túlmutató, a komplex rendszerekkel kapcsolatos tudásunk szintetizálásán alapuló kibővített, rendszerszintű rezilienciafogalmat. Majd az előadottakat illusztrálendő, módszertani keretünkre építve, a pénzügyi univerzum és a reálgazdaság közötti diszharmonia felfejtésén keresztül igazolja a kibővített rezilienciafelfogás létjogosultságát, mivel a pénzügyi rendszer ellenálló képessége káros hatású lehet. Vagyis, amennyiben a pénzügyi szféra és a reálgazdaság kölcsönhatása diszharmonikus (azaz a pénzügyi rendszer nem a reálgazdaság hatékony közvetítőrendszereként funkcionál), akkor nem érdem és eredmény a pénzügyi rendszer önnön rezilienciáját erősíteni és elérni, mert akkor az csak ahhoz a funkciójához képes visszatérni, amely alapvetően károsan érinti a reálgazdaságot. Végül a tanulmány néhány fontos következtetéssel zár.

Módszertan

Rendszerszintű szakirodalmi áttekintésünk során a *Cooke és szerzőtársai* [2012] által kifejlesztett úgynevezett SPIDER keretrendszert alkalmazzuk (*Sample, Phenomenon of Interest, Design, Evaluation, Research type*), amelynek összetevői tehát: a minta, az érdeklődésre számot tartó jelenség, a tervezés, az értékelés és a kutatás típusa.

Ami a kutatásba bevonni kívánt tudományos munkák *mintáját* illeti, alapvetően a tudományos és szakpolitika-alakító közösség számára releváns kutatási eredményeket építjük be. Az *érdeklődésre számot tartó jelenség* tekintetében jelen írás a reziliencia jelenségének meghatározásához kíván adalékokat nyújtani azáltal, hogy a rendszerszintű reziliencia szempontjából releváns lehetséges szakpolitikai szempontokra is összpontosít. A SPIDER keretrendszer *tervezési* dimenziójának kapcsán jelen dolgozat a rezilienciával foglalkozó, rendkívül kiterjedt szakirodalmat oly módon szűkíti le, hogy csak azon megalapozott elméleti és empirikus munkákra támaszkodik, amelyek a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma két nagy alrendszerének – a pénzügyi szférának és a reálgazdaságnak – az összjátékát valamelyest figyelembe veszik. Ami keretrendszerünk *értékelési* dimenzióját illeti, ahhoz, hogy a kiválasztandó irodalmak kellően magas minőségi színvonalát biztosítsuk, csak és kizárólag azokra a munkákra támaszkodunk, amelyek az Elsevier előfizetési adatbázisában, a Scopus adatbázisában – amelynek a folyóirat-kínálata nagyobb a Web of Science-énél – szerepelnek, és az ott listázott munkák szigorú lektorálási folyamaton mennek keresztül. Fontos: kizárjuk azokat a publikációkat, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásának¹ értelmében kifogásolható gyakorlatot folytatnak, így az új publikációs modell keretén belül megjelentetett munkákat, például a nyílt hozzáférésű (MDPI) folyóiratcikkeket.

1. táblázat

Rendszerszintű vizsgálatunk megfontolásai a SPIDER keretrendszerben*

Dimenzió	Bekapcsolt	Kizárt
Minta	Akadémiai kutatók és politikai döntéshozók	Nemzetközi szervezetek, agytrösztök
Érdeklődésre számot tartó jelenség	A rendszerszintű reziliencia fogalmának mélyebb tisztázása	Csupán az eredeti állapotba és konfigurációba történő visszakerülést hangsúlyozó irodalom
Tervezés	Elsősorban tudományos és részben empirikusan megalapozott tanulmányokra koncentrálva	Blogbejegyzések és a politikai döntéshozók ideológiavezérelt vagy sekélyes beszédei
Értékelés	Scopuson keresztül szerzett tanulmányok, amelyeket elismert, lektorált folyóiratokban, könyvekben, könyvfejezetekben és konferencia-előadásokban, valamint tekintélyes kiadóknál publikáltak	Az új publikációs modell révén megjelentetett munkák (például nyílt hozzáférésű folyóiratok cikkei)
A kutatás típusa	Elsődleges, kvantitatív és kvalitatív, empirikus kutatás (beleértve a vegyes módszereket is)	Másodlagos kutatáson alapuló munkák és irodalomáttekintések

* A keretrendszeréről lásd *Cooke és szerzőtársai* [2012].

Forrás: saját összeállítás.

¹ https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2023/javaslatok_a_kifogaszolható_gyakorlatot_folytato_folyoiratok_cikkeinek_kezelesere-NET.pdf.

A Scopus adatbázis keresőmotorja összesen 193 399 találatot ad a rezilienciára. A következő kritériumok alapján szűkítettük le a vizsgálandó szakirodalmi bázist a legrelevánsabbakra. 1. Csak a 2008–2023-as időszakot vizsgáltuk, mivel a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság jelentette megrázkódtatás adott új lendületet a rugalmassággal, azaz az ellenálló képességgel kapcsolatos kutatásoknak ($N = 175\,781$). 2. A tudományterület tekintetében csak a társadalomtudományi munkákkal foglalkoztunk ($N = 45\,351$). 3. A publikációs forma kapcsán csak a folyóiratcikkeket, könyvfejezeteket és a tudományos közösségek előtt megmérettetett (és újdonságokat ígérő) konferenciakötetekben publikált írásokat vettük alapul ($N = 40\,730$). 4. A kulcsszavak terén követelmény volt, hogy az adott munka tartalmazza a *resilience* angol kifejezést ($N = 11\,479$). 5. Továbbá csak az angol nyelven megjelent és végső (*final*) publikációt vontuk be a vizsgálatba ($N = 10\,644$).

Ezek után egy olyan átvilágításra (*screening*) került sor, amelynek során a tanulmányok absztraktjai és főszövegei alapján kizártuk azokat a munkákat, amelyek 1. nincsenek összhangban jelen tanulmány céljával, vagyis amelyek nem érintik a pénzügyi szféra (*financial sector*) és a reálgazdaság (*real economy*) témaköreit (az így létrejött minta: $N = 78$), 2. marginálisan érintik az említett alrendszerek kérdését, 3. nem a fejlett országokra vonatkoznak, 4. az új publikációs modell keretén belül közölték őket (például nyílt hozzáférésű folyóiratokban). Az így létrejött végső lista összesen 48 tudományos munkát tartalmaz.

A reziliencia uralkodó és azon túlmutató megközelítése

Az uralkodó rezilienciamegközelítés

A rezilienciával kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálódás terepe fél évszázaddal ezelőtt még a pszichológia volt (Grygorenko–Naydonova [2023]). Az egyének ellenálló képességét értékelték, és azokat a tényezőket kutatták, amelyek lehetővé teszik a kihívást jelentő körülmények közötti boldogulást. A kutatások során egyre komplexebb kölcsönhatások bekapcsolásával vizsgáldtak, és a hangsúly annak megértésére helyeződött át, hogy az egyének hogyan navigálnak, hogyan győzik le a viszontagságokat ahelyett, hogy egyszerűen csak ellenállnának nekik. Az ellenálló képesség tanulmányozása idővel tovább bővült – különböző tudományágak nézőpontjait beépítve és különböző szinteken vizsgálódva (beleértve az egyént, a családot, a közösséget, a kultúrát) –, ám mindvégig élő rendszereket elemezve. Az ellenálló képesség tulajdonképpen élő rendszerek tulajdonsága, hogy azok képesek-e tovább folytatni bizonyos kritikus rendszerműködést (funkciót/viselkedést). A fogalom tehát élő rendszerek esetében értelmezhető, hisz azok rendelkeznek olyan fundamentumokkal – hálózatokba szerveződés, regeneratív, valamint eredendően kreatív és intelligens jelleg (Capra–Luisi [2016]) –, amelyek ezt a tulajdonságot lehetővé teszik. Élő rendszer a társadalmi-gazdasági és környezeti ökoszisztéma is, amely a környezetbe ágyazott és azzal kölcsönhatásban lévő egyének, háztartások, vállalatok, formális és informális intézmények komplex élő szövetét takarja.

Noha a reziliencia kérdésével több évtizede foglalkozik a társadalomtudomány, egyetemes definíciója a mai napig nem született meg. Az Oxford Dictionaries azt a képességet érti reziliencián, amelynek segítségével az emberek gyorsan felépülnek valamilyen kellemetlen dolog, például sokk, sérülés stb. után.² Az OECD [2017] szerint a reziliencia a nemkívánatos eseményekkel szembeni ellenálló képesség, egyfajta sokkelnyelő kapacitás, ami által hamarjában fel lehet épülni a sérülésekből, illetve sikeres lehet a nehézségekhez vagy a változó körülményekhez történő alkalmazkodás. Az ellenálló képesség tehát a társadalmi-ökológiai rendszerek közti kölcsönhatások figyelembevételére épít, azaz az egyetemes természetű *változás* értelmezésénél segédkezhet (Berkes és szerzőtársai [2002]). Bár az ökológiai tudományokon alapul (Gunderson [2003]), a fogalmat gyakran alkalmazzák más természettudományi és társadalomtudományi vizsgálatok során.³

Rögzítenünk érdemes tehát azt, hogy az uralkodó közgazdasági szakirodalomban sem található egységes és véglegesnek szánt definíció a rezilienciára. A fogalmat tulajdonképpen az ökológiából – vagyis az élő rendszerekkel foglalkozó tudományterületről – vették át. Holling [1973] úttörő munkája fektette le a stabilitás és az ellenálló képesség komplex kölcsönhatását, és úgy érvelt, hogy olyan fenntartható (kiszámítható, alacsony volatilitású) rendszerekre van szükség, amelyek váratlan sokkhatás esetén ellenállónak bizonyulnak. Vagyis a hagyományos megközelítés úgy határozza meg a rezilienciát, mint egy gazdasági rendszer képességét arra, hogy ellenálljon a belső és külső sokkoknak és kihívásoknak, illetve dinamikusan felépüljön belőlük (Linkov [2017]). A közgazdasági reziliencia tehát egy dinamikus tulajdonságot jelöl, pontosabban szólva gazdasági entitások és az egész társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma képességét a dolgok folytathatóságára.

Ebből adódik, hogy a rezilienciával foglalkozó közgazdasági szakirodalom elviekben egy dinamikus képességet, egy dinamikus folyamatot elemez (Riepponen és szerzőtársai [2022]), amelynek során rendszerszemléletre épít,⁴ s témák olyan széles körét öleli fel, mint például az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást, a pénzügyi rendszer stabilitását (például a bankrendszeri hálózat sérülékenységét, lásd Amini és szerzőtársai [2016]) és a regionális gazdaságok különböző típusú sokkokra adott válaszait (Hemerijck–Huguenot–Noël [2022], Drakopoulos [2022]). Így aztán elemezték a reziliencia kérdését a természeti erőforrások kezelése és a gazdasági növekedés összefüggésében (Berkes és szerzőtársai [1998]), ami arra a következtetésre vezetett, hogy néha az exogén krízisek töltik be a rendszerfejlesztő szerepet. Walker és szerzőtársai [2006] arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi-ökológiai kapcsolat annyira komplex, hogy a felülről irányított (*top-down*) erőforrás-tervezés csakis

² „The ability of people or things to recover quickly after something unpleasant, such as shock, injury.”

³ A 20. század társadalom- és természettudósai közül külön kiemelhetjük Kenneth E. Boulding életművét, aki a társadalmi-gazdasági rendszer evolúciójával foglalkozott sokat, de a Nobel-díjas Ilya Prigogine-t is, aki az úgynevezett disszipatív (nem egyensúlyi) rendszerek természetének vizsgálatán keresztül olyan kérdésekre kereste a választ, hogy mely események, újítások maradnak következmények nélkül, melyek befolyásolhatják az átfogó működést, melyek taszíthatnak egy megfordíthatatlan változás irányába (lásd Boulding [1978], Prigogine–Stengers [1995]).

⁴ A szereplők közti kapcsolatok és kölcsönhatások, az így létrejövő hálózatok rezilienciájának kutatásáról beszélünk (Windle [2011]).

tökéletlen lehet, ezért is került a későbbiekben középpontba a társadalmi tanulásnak és a szociális memóriának az ellenállóképesség-építésben betöltött szerepe (*Folke* [2006]), ami egyébiránt a nehézségekkel küzdő egyének (gyermekek, családok) ellenálló képességének kérdését is felöleli.⁵ Nem véletlen tehát, hogy az adaptív kapacitás igazi letéteményeseinek, azaz a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági szereplők kollektívájának (például város, lásd *Szép és szerzőtársai* [2021]) és kölcsönös függőségének bekapcsolása (*Brooks és szerzőtársai* [2005], *Nelson és szerzőtársai* [2007]) is napirendre került. Mi több, a 2008-as pénzügyi válság után pedig olyan területeken szökkent szárba a rezilienciakutatás, mint a pénzügyi szektor ellenálló képességének kérdésköre (lásd *Bailey* [2022]), a heterogén és együttműködő lokális régiók, így az európai integráció rugalmasságának (*Frommer* [2011], *Lewis–Conaty* [2012], *Alessi és szerzőtársai* [2018], *Barbier–Gauchard és szerzőtársai* [2021], *Halmi* [2021], *Raudla–Spendzharova* [2022]), valamint a magánszervezetek és a közsféra rezilienciájának vizsgálata (*Weick* [1995], *Boyd–Folke* [2012], *Wink* [2021], *Istiqaroh és szerzőtársai* [2022]).⁶ De a koronavírus-járvány társadalmi-gazdasági rendszer ellenálló képességére gyakorolt hatásának feltárására is sor került, példának okáért a vállalatok és az ipar perspektívájából (*Bajgar és szerzőtársai* [2021]).

Ma ott tartunk, hogy a krízisjelenségek okán egyenesen rezilienciaimperatívusról beszélhetünk (*Lewis–Conaty* [2012]), az idézett munka tisztán gazdasági lábön állva a globális együttműködés rendszerét javasolja, de nem mereng el annak realitásán. A rezilienciabarát gazdasági kormányzás kapcsán az irodalom tulajdonképpen megáll azon a ponton, hogy a jogok és kötelezettségek megosztása, a decentralizáltabb struktúra tűnik követendőnek a környezettudatosabb kormányzás elérése szempontjából (*Rijke és szerzőtársai* [2012], *Chaffin és szerzőtársai* [2014], *Karpouzoglou és szerzőtársai* [2016]), e tekintetben a gyakorlati implementálás még mindig embrionális állapotban van.⁷ Születnek azért rezilienciával foglalkozó kutatóműhelyek, amelyek azt szorgalmazzák, hogy gazdasági- és technológiai megoldásaink ökológiailag is nemesebbé váljanak.⁸

Ha valaki áttekinti a különböző megközelítéseket, akkor az látszik, hogy az uralkodó szakirodalom valójában két szélsőségesnek gondolt értelmezés között lavíroz, amikor definiálni igyekszik a reziliencia fogalmát. Az egyik azt mondja, hogy külső (exogén) stressz után a rendszernek képesnek kell lennie helyreállni (*bounce back*),⁹

⁵ E terület egyik elismert művelője, Ann Masten úgy definiálta a rezilienciát, hogy az a dinamikus rendszer azon kapacitása, amelynek segítségével sikeresen alkalmazkodik azokhoz a kihívásokhoz, amelyek veszélyeztetik az alapfunkciót, a túlélést és a tovább fejlődési lehetőséget (*Masten* [2015]).

⁶ *Gupta és szerzőtársai* [2023] arra jut, hogy a vállalatok esetében a reziliens kultúra a kulcsszereplő, amit paternalisztikusabb vezetési stílussal lehet fenntartani, mivel az ápolja a szükséges bizalmi légkört.

⁷ Az Európai Unió ezen törekvését lásd az úgynevezett *European Union Location Framework Blueprint* anyagot a 2020-as évek elejéről (<https://joinup.ec.europa.eu/collection/elise-european-location-interopability-solutions-e-government/solution/eulf-blueprint/recommendation-17#q9>).

⁸ Lásd a Stockholmi Reziliencia-központ misszióját: <https://www.stockholmresilience.org/research/research-news/2015-02-19-what-is-resilience.html>. Letöltve: 2023. 11. 21.

⁹ Ezt képviseli többek közt az ökológus Stephen Carpenter, a Nobel-díjas közgazdász, Kenneth J. Arrow is (*Carpenter és szerzőtársai* [2012]). Hasonlóan vélekednek a komplex hálózatok elismert kutatói is, köztük Barabási Albert-László (*Gao és szerzőtársai* [2016]). Vagy ott van a Princeton Egyetem

míg az értelmezési tartomány másik végén reziliencián a társadalmi-gazdasági és ökológiai rendszer ama képességét értik, hogy az alkalmazkodik az ismeretlen, váratlan és szélsőséges megrázkódtatáshoz.¹⁰ Utóbbi áramlat nem azt állítja tehát, hogy csak vissza kell pattanni, hanem azt, hogy a helyreállítás közben bizonyos változások is történhetnek, amelyek önszervező módon mennek végbe (*Korosteleva-Petrova* [2022]), viszont nem hoznak változást a rendszer alapjellegében (*Bourbeau* [2018], *Flaherty* [2019]),¹¹ vagyis csak olyan változások állnak be, amelyek a rendszer eredeti céljának megfelelnek (*fit-for-purpose*) (*Schack-van den Essen* [2014], *Flockhart-Paikin* [2023]).¹²

Fontos látnunk, hogy mindkét felfogásnak ugyanaz a mélyebb filozófiai tartalma. Az uralkodó közgazdaságtani megközelítés szerint tehát reziliencia akkor valósul meg, ha exogén viszontagságok közepette az éppen tárgyalt rendszernek fennmarad (fenntartható) az a képessége, amivel vissza tud térni az eredeti (egyensúlyinak vélt)¹³ rendszerműködéséhez.¹⁴

Vegyük észre, hogy ez a narratíva bizonyos kérdéseket fel sem tesz. 1. Nem endogének-e ezek a sokkok, amelyek így sokkal inkább szerves részei és előfeltételei a rendszer fejlődésének, mintsem hogy valódi exogén események volnának? 2. Vajon az eredeti rendszerműködés fenntartható volt-e, mert amennyiben nem, akkor az ahhoz való visszatérés lehet-e valóban konstruktív? Következésképpen a közgazdaságtan rendszerszemléletűnek gondolt ellenállóképesség-fogalma valójában nem is rendszerszemléletű eléggé. A mi megközelítésünk szerint viszont a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma jelenlegi konfigurációja számára nem lehet kívánatos az ellenálló képesség idézett uralkodó felfogásának követése, nemcsak azért, mert a komplex, nyílt és dinamikus társadalmi-gazdasági ökoszisztémában a sokkok endogének, hanem azért is, mert a *belső rendszerek közötti összhang stabilitása omlott össze*, ami nem teszi lehetővé a rendszerszintű ellenálló képesség érvényesülését, az csupán csak alrendszerek szintjén figyelhető esetleg meg, ami viszont nem fenntartható, és hibás rendszerkonfigurációs teljesítményhez vezet.¹⁵ A következőkben röviden bemutatjuk az uralkodó rezilienciafogalom azon egymással összefüggő hiányosságait, amelyek meghaladása kibővített megközelítésért kiált.

professzorának kötete (*Brunnermeier* [2021]), amely a régi kánon szerint haladva a visszapattanási képességet hangsúlyozza, viszont egyáltalán nem vizsgálja, hogy a korábbi működéshez való visszatérés összgazdasági szinten előremutató-e, avagy sem.

¹⁰ Társadalmi-ökológiai oldalról lásd *de Bruijn és szerzőtársai* [2017], míg a gazdasági reziliencia oldaláról lásd *Halmi* [2021].

¹¹ *László* [2022] a belső integritás megőrzéséről szól, amely – ahogy *Székely* [2015] alapos áttekintése igazolja – mindenképpen értéksemleges kategória.

¹² Sőt az irodalom többnyire felteszi, hogy a mikroszintű (háztartások szintje) és a makroszintű gazdasági reziliencia egymástól független (*Hallegatte* [2014]).

¹³ Ezt a stabilitási tulajdonságot hangsúlyozta a már idézett *Holling* [1973] 17. o.

¹⁴ Triviális mögöttes feltételezés pedig itt az, hogy a reziliencia javítható, ha megvan a társadalmi-politikai akarat (*Bhloscaidh és szerzőtársai* [2021]).

¹⁵ A már idézett *Gao és szerzőtársai* [2016] pontosan azt mutatja meg, hogy az alrendszerek – más-képpen különféle hálózatok – jellemzői befolyásolják az ellenálló képességet.

Kitágított megközelítés – a rendszer-helyreállító és rendszerstrukturáló rezilienciafogalom felé

A válságok legtöbbször szisztematikusak, az ellenállás épp ezért hiábavaló.¹⁶ Ebből következik, hogy a reziliencia erősítése vitális feladat. Az uralkodó rezilienciafogalmat úgy is felfoghatjuk, mint rendszer-helyreállító ellenálló képesség, amelynek narratívája szerint exogén sokk esetén (állami/szabályozói) beavatkozások sorozatán keresztül lehet és kell helyreállítani a stabilnak és preferáltnak gondolt rendszerfunkciót, hogy az folytatódhasson a továbbiakban is. Ezen a ponton érdemes felvetnünk azt a kérdést, hogy mi van akkor, ha a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma szereplői nem kezelik valamely alrendszer rosszindulatúan reziliens (*malignant resilience*) természetét, ami az össztársadalmi-gazdasági innovációs rendszer szintjén károsan hat a dinamizmusra, a fejlődési potenciálra.¹⁷ Ha ezt megtettük, akkor világossá válik, hogy a rendszer-helyreállító ellenálló képesség fogalma veszélyt is rejt(het), nevezetesen annak kockázatát, hogy az intervencionista megközelítés végül rendszerkonfigurációs szinten fenntarthatatlan folyamatokat és struktúrákat eredményez, vagyis végül nem a valós fejlődést megalapozó társadalmi-gazdasági innovációs dinamizmust támogatja. Ebből az következik, hogy a *rendszer-helyreállító* reziliencia mellett *rendszerstrukturáló rezilienciára* is szükség van (lásd 2. táblázat), amely a bizonyos alrendszerek közti harmonikus viszony rehabilitálásáért felel (másképp fogalmazva, amikor az egyiknek például sérült az eredeti célnak való megfelelése).

Ezen gondolatmenet során két fronton is meghaladjuk az ellenálló képesség uralkodó megközelítését. 1. Először is, nem az egyensúlyi, stabil, ezért pedig a newtoni mechanika elvei alapján finomhangolható rendszer feltételezésével kell élnünk, hanem élő, nyílt és dinamikus, épp ezért nem egyensúlyi komplex társadalmi-gazdasági innovációs rendszert kell feltételeznünk. 2. Másodszor pedig, ennek a komplex rendszernek már nem az az egyik fő jellegzetessége – ami az egyensúlyi megközelítésre építő hagyományos rezilienciafogalomból következik –, hogy az alrendszerek minden körülmények közt egyensúlyban és harmóniában működnek egymással és egymásért, hanem pontosan az, hogy a rendszert alkotó alrendszerek közti kölcsönhatások összessége akár kiegyensúlyozatlanságot, valamelyik alrendszer másik alrendszer kárára történő dominanciáját, azaz diszharmonikus viszonyt is eredményezhet. Véltetően ennek kezelése révén érhető el az az állapot, amelyről csak absztrakció szintjén szól a Világgazdasági Fórum is (azaz, hogy

¹⁶ Bolton és szerzőtársai [2020] még a koronavírus-járvány előtt publikált kismonográfiában rámutatott erre, aminek következménye, hogy a válságok ellen lehetetlen egyedül védekezni, kollektív, a nemlineáris kapcsolatokat is figyelembe vevő együttes fellépésre van szükség. A természeti katasztrófák például képesek destabilizálni a gazdaságokat és a pénzügyi rendszert is – ahogy Bolton és szerzőtársai [2021] bemutatta.

¹⁷ Nem alakult ki még az a kutatási irány, amely ilyesfajta kérdésfeltevésekkel élne (például mi van, ha nincs elégséges szereplő, aki tenne a rezilienciáért; mi van akkor, ha olyan stratégiákat követnek, amelyek a sikeres rendszerszintű alkalmazkodás ellen hatnak; stb.). Ezt hiányolta már Westley és szerzőtársai [2013] is.

2. táblázat

Rendszerstrukturalás és rendszer-helyreállítás

	Rendszerstrukturalás	Rendszer-helyreállítás
Cél	Rendszerszintű működésre ható alrendszerek közötti szinergikus interakciók visszaépítésének elősegítése, amikor valahol strukturálisan sérült vagy megszűnt az eredeti célnak megfelelő (<i>fit-for-purpose</i>) jelleg	Válság esetén az eredeti célnak megfelelő, azaz a korábbi normálnak gondolt rendszerszintű működés minél gyorsabb visszaállítása
Módszer	Aktív intervenciók és alrendszerek közti viszonyt befolyásoló szabályozások	Aktív intervenciók
Időhorizont	Rövid és középtáv	Rövid táv
Veszélyek	Politikai stabilitást kikezdő érdekütközések	Fenntarthatatlan folyamatok, rossz irányú lokális reziliencia kódolása

Forrás: saját szerkesztés Hynes és szerzőtársai [2020] alapján.

igazán ellenállóknak akkor tekinthető egy rendszer, ha úgy pattan vissza, hogy közben még gyarapszik is).¹⁸

Az *első megközelítés* relevanciájának belátása kapcsán érdemes hangsúlyozni azt, hogy a hagyományos felfogás szerint a közgazdaságtan tudományos értéke előrejelző képességéből fakad, ami viszont arra a mögöttes vélelmezésre épül, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer egy kalibrálható mechanikai egyensúlyi rendszer, amelyben a válságok (a megelőzhető jelenségek) legfeljebb exogének és elkerülhetők. A gazdasági rendszerre vonatkozó uralkodó alapfeltevésekről régóta úgy tartják, hogy azok örök érvényű igazságok, ugyanakkor a rájuk való szüntelen hagyatkozás meglehetősen hibás következményekhez vezetett akkor, amikor rajtuk keresztül próbálják megérteni és a gazdaságpolitika számára tolmácsolni, hogy mi folyik a gazdaságban. Ezek az alapfeltevések és a rájuk épített megközelítések többnyire a számszerűsítéshez való ragaszkodással kezdődnek azáltal, hogy minden esetben egy egyensúlyban lévő gazdasági rendszert feltételeznek, amit linearítások, determinisztikus oksági láncok és kockázatok (nem bizonytalanság) szőnek át, s folytatódnak persze a *homo oeconomicus* embermodell alkalmazásával; mindezek pedig tulajdonképpen azt jelentik, hogy a szakma krémje a vizsgálandó rendszert egy finomhangolható, könnyűszerrel kalibrálható newtoni mechanikai rendszerként kezeli. E megközelítés diadalában nem kis szerepe volt a *nagy mérséklődés* időszakának (~1992–2007) – amikor az alapvető makrogazdasági mutatók alacsony volatilitást mutattak, ami a stabilitás érzését váltotta ki, amely csalfamód elhitette a hagyományos megközelítés neves képviselőivel, hogy minden eszközünk és módszerünk megvan a gazdaság kívánságunk szerinti programozásához (például a depressziók elkerüléséhez). Mígnem aztán a 2008-as válság kitörésekor az uralkodó szemlélet képviselőinek a lélegzete is elakadt,

¹⁸ A Világgaazdasági Fórum eme felfogását lásd <https://www.mckinsey.com/capabilities/risk-and-resilience/our-insights/resilience-for-sustainable-inclusive-growth>.

szembesülve azzal, hogy amiről addig szentül meg volt győződve a gazdasági rendszer működését illetően, az csupán illúzió volt. Következésképp a hagyományos narratívához képest nagyon is úgy áll a helyzet, hogy az egyensúlyra vonatkozó fogalmaink a gazdaságtudományban alig segítenek a rendszer evolúciójának megmagyarázásában. Jelenleg mégis ragaszkodnak az egyensúlyi rendszer doktrínájához, holott az egyensúly hiányára figyelmeztető válságok endogén és elkerülhetetlen természetűek, s miattuk a rezilienciát érdemes erősíteni. Így aztán nem az előrejelzésre, hanem az éppen a rendszerben zajló komplex folyamatok jobb megmagyarázására érdemes és kell törekedni, ez adja a közgazdaság-tudomány valódi értékét.

Ehhez viszont a komplex élő rendszerekkel kapcsolatos kutatási program kerekező megfontolásai alapján érdemes a társadalmi-gazdasági rendszerre tekinteni és a rendszer-rezilienciát erősíteni (Kovács [2022a]). Ilyen megfontolás az, hogy 1. a rendszer nem más, mint egymástól kölcsönösen függő szereplők interaktív hálózata (több mint 333 millió vállalat, 3,3 milliárd foglalkoztatott, milliárdnyi szerződéses kapcsolat),¹⁹ ahol az adaptív ágensek és maga a rendszer együtt fejlődik azáltal, hogy kölcsönhatásba lépnek egymással, megalapozva az önszerveződést; 2. ennek során redundanciák is létrejönnek, amelyek hibátűrőbbé (reziliensebbé) teszik a rendszerszintű működést (Biggs és szerzőtársai [2020]);²⁰ 3. a rendszert pozitív (erősítő), valamint negatív (csillapító) visszacsatolási mechanizmusok hatják át, amelyek kumulatív és reflexív ok-okozati összefüggésekkel tarkítottak, így pedig a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma egésze más, és több mint a részek pusztá összege, hiszen 4. így megjelennek benne minőségileg új struktúrák és folyamatok. Következésképpen a komplex rendszer nemlineáris folyamatok otthona, amelyek az egyensúlytól távoli helyzetek felé (turbulenciák) kormányozzák magát a rendszert, de pont ez a nem egyensúlyi állapot idézi elő azokat a fluktuációkat és instabilitásokat, amelyeknek köszönhetően – a mikrofluktuációk makroszintig erősödhetnek, és transzformatív hatásai lehetnek – időről időre irreverzibilis módon megszülethetnek az endogén válságok, illetve a minőségileg új struktúrák (például e nélkül a szemlélet nélkül értelmezhetetlen lenne a technológiai-gazdasági paradigmaváltás, de maga a régóta kutatott technológiai forradalmak jelensége is).²¹ Pontosan a vál-

¹⁹ A vállalatok számát lásd <https://www.statista.com/statistics/1260719/global-companies-by-region/>. A foglalkoztatottakét lásd <https://www.statista.com/statistics/1258612/global-employment-figures/>.

²⁰ A természet egyszerre törekszik diverzitásra/heterogenitásra és redundanciára, hogy komplexen erősítse a rendszer rezilienciáját.

²¹ Csak két példa arra, hogy nem törvényszerű, hogy mindig a visszapattnás, az eredeti funkciók további folytatása lehet a cél, ehhez viszont tényleg evolúciós szemüvegen keresztül érdemes vizsgáldni: 1. példa: A formális intézményeket (törvények, alkotmány) a mai napig inkább állapotváltozókként kezeli a szakma, holott azok minőségi javulása vagy elsovadása éppúgy megfigyelhető, vagyis alakítható folyó változók. McCloskey [2007], [2011], [2016] vagy Hodgson [2023] – akik nem feltétlenül értenek mindenben egyet – módszeresen bemutatták például, hogy az intézményi változások a főáramú hitvilággal ellentétben igenis masszívak voltak, és gyorsak az angliai kapitalizmus kifejlődése során, aminek felismerésén keresztül például az első ipari forradalom „berobbanása” is jobban megérthető. Az intézmények nem időtlenek, változnak, másképp funkcionálnak, és pont azokban a gazdaságokban mutatták a legnagyobb változásokat, amelyek kimagasló fejlődési pályára álltak. Eszerint az ellenálló képességnek nem pusztán helyreállító (*bouncing back*) dimenziója van – amiről szinte az irodalom egésze beszél –, hanem ott kell lennie mellette a rendszerstruktúráló dimenzióknak is, amikor az

ságok elkerülhetetlensége és természetessége követeli meg azt az aprólékos munkát, amely során a komplexitás közgazdaságtana a rendszerszintű ellenálló képesség erősítésére törekszik, nem pedig a társadalmi-gazdasági rendszer egyensúlyinak gondolt állapota bebiztosításának illuzórikus eléréséért folytat vég nélküli, ám komoly társadalmi bizalmi válságokat előidéző harcot.

A második megközelítés belátásához – amikor bizonyos alrendszerek között a viszony diszharmonikussá válik, mert az egyiknek megszűnik adekvát jellege, azaz már nem képes eredeti célját ellátni – talán érdemes a rezilienciagondolkodás egyik általunk is idézett atyjáig visszamenni. *Holling* [1973] munkájának egyik, mára jószerivel elsikkadt gondolata az, hogy az ellenálló képesség idővel bizony elveszithető, és egy olyan esemény, amelynek negatív (kizökkenítő) hatását a rendszer korábban simán elnyelte, pusztító hatásmechanizmust engedhet szabadjára. Tulajdonképpen arról van szó tehát, hogy az uralkodó rezilienciafelfogás tévesen épít a fenntarthatóság fogalmára, és nem veszi figyelembe a rendszerkonfigurációs torzulások korrekció (rendszerstrukturálási) igényét. Mindez azt indukálja, hogy a rendszerszintű reziliencia nem erősíthető, ha nem jár együtt rendszerstrukturáló tevékenységgel. Utóbbira a komplex, nemlineáris rendszerekkel foglalkozók szóhasználatával élve azért van szükség, mert az egyik alrendszer működése során már kilépett abból a korridorból is,²² amelyen belül még az eredeti funkcióját és a másik alrendszerrel való harmonikus viszonyát relatíve kis fluktuációkkal megőrizhette volna. A társadalmi-gazdasági rendszerben az ilyesfajta dominanciáért természetesen adott esetben a – tudományos ismeretek fényében és adott időszakban jó szándékúnak vélt – szakpolitikai intézkedések, a szereplők lélektani viselkedése és az ezek után kialakuló alrendszeri önszerveződés a felelős (*Gennaioli és szerzőtársai* [2015]).

Ha ezekre tekintettel vagyunk, akkor reményeink szerint többet és tartalmasabbat tudunk mondani a gazdaság ellenálló képességéről, mint az uralkodó szakirodalom, amely többnyire ott megáll, hogy nagyobb diverzifikációt, több redundanciát (például állami költségvetési pufferek képzése stb.), nagyobb mértékű modularitást (decentralizációt, nagyobb autonómiájú helyi rendszereket) javasol (*Helmrigh és szerzőtársai* [2021]).

A következőkben a valós társadalmi-gazdasági rendszer folyamatain keresztül röviden szemléltetjük az elmondottakat. Megközelítésünk szerint a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma jelenlegi konfigurációja számára nem lehet kívánatos az ellenálló képesség uralkodó felfogása szerinti erősítése, mert megszűnt a belső rendszerek (pénzügyi rendszer és reálgazdaság) közötti összhang, ami nem teszi lehetővé a rendszerszintű reziliencia érvényesülését, hacsak nem törekszünk

intézmények és gyakorlatok megváltoztatásán vagy átalakításán keresztül lehet megteremteni például a közsféra és a társadalom közötti viszony harmóniáját, hogy fenntartsák a támogatást és a legitimitást a szereplők és a választókerületek széles körében. 2. példa: Az innovációs irodalom egyik alig kutatott területe, az exaptációk kérdésköre is arra int, hogy nem mindig a helyreállítás a cél; amikor például egy már létező technológia, eszköz vagy megközelítés teljesen más területen és teljesen más céllal és funkcióval kerül alkalmazásra.

²² Lásd *Leijonhufvud* [1973] korridorelméletét. Ez a folyosó azért kell, mert létén keresztül ismerjük el, hogy tolerálni kell bizonyos szintű kríziskockázatokat, hogy megvalósulhasson a fejlődés.

a rendszer-helyreállítás mellett rendszerstrukturalásra is, ami harmonizálná a két rendszer közötti viszonyt, így eredeti célja felé terelné vissza a domináns pénzügyi rendszert, s így a reálgazdaság hatékony közvetítőrendszereként, a valódi gazdasági dinamizmusért funkcionáló rendszerként térhetne vissza.

A pénzügyi univerzum és a reálgazdaság diszharmóniája

A reálgazdaság (auto)immunrendszere

A nagy mérséklődés kora a fejlett gazdaságok esetében igazolni látszott a hagyományos közgazdasági megközelítés hatékonyságát,²³ s azt a benyomást keltette, hogy a reálgazdasági dinamizmus szempontjából teljesen jó irány a hatékony közvetítőrendszerként funkcionáló pénzügyi szektor liberalizációja. Utóbbiról Ben S. Bernanke, Douglas W. Diamond és Philip H. Dybvig Nobel-díjjal jutalmazott munkássága nyomán azt gondoltuk, hogy a reálgazdaság immunrendszereként funkcionál. A pénzügyi szektor GDP-n belüli hozzáadott értéke az 1970-es évek óta jelentősen növekedett: 1970-ről 2015-re az OECD-országokban átlagosan a GDP 3,8 százalékaról a 6 százalékáig növekedett, míg ugyanezen adatok az euróövezetben 4 százalék és 5 százalék, az Egyesült Államok esetén pedig 4 százalék és 8 százalék (OECD [2015] 11. o. 1. ábra). Ezt természetesen a bankok és egyéb pénzügyi közvetítők által nyújtott hitelek masszív bővülése kísérte az 1970-es évektől: 1970-ben ez a GDP-arányos érték az OECD esetében még közel 50 százalék volt, 2000-ben 90 százalék, 2015-re 140 százalék környékére emelkedett, ugyanezekben az években az értékek az euróövezetben 50 százalék, 80 százalék és 150 százalék, míg az Egyesült Államokban 85 százalék, 170 százalék és 170 százalék körüli (uo.). Kialakult hát az a nézet, hogy a fejlett pénzügyi rendszer lehetővé teszi a fogyasztás súrlódásmentes kisimíthatóságát, és elégséges likviditást biztosíthat – így a hosszú távú gazdasági növekedés letéteményese (Rajan–Zingales [1998], Levine [2005], Gorton–Winton [2003], Bekaert és szerzőtársai [2005], Smets–Popov [2011]). Így a pénzügyi szektor liberalizációját/deregulációját alapvetően hasznosnak gondolták. Ami kiváltóképp érdekes, hogy minden érzékelhető és jól dokumentált helyi és globális kihívás ellenére – kezdve a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság utóhatásaival, beleértve az euróövezeti válságot, az európai integrációs folyamat egészének fenntarthatóságát veszélyeztető, újra és újra fellángoló populizmust és nacionalizmust, az eredetileg az Egyesült Államok és Kína közötti, de mára már sok más országot is érintő kereskedelmi háborút, a migrációs és COVID-19-válságokat, a katonai konfliktusokat, a hatalmasra duzzadó és médiavisszhangot kapó üzleti botrányokat (például Wirecard, Luckin, Archegos Capital stb.) – a pénzügyi szektor kialakult rendszere mintha rezisztens és reziliens lenne. Példának okáért az S&P500 az elmúlt 5 évben 40 százalékkal nőtt, 2022. január és 2023. január között visszaesett ugyan

²³ A Nobel-díjas Robert Lucas úgy vélekedett 2003-ban, hogy a makroökonómia sikert ért el: a depresszió megelőzhetővé vált, s ez már így van évtizedek óta (Lucas [2003] 1. o.).

16 százalékkal, de ez a visszaesés főleg a 2022-es év első felét jellemezte, a második hat hónapban árfolyama csupán 0,11 százalékkal mérséklődött.²⁴

A hagyományos megközelítés szerint egy ilyen állapotban lévő és hatékonynak gondolt pénzügyi közvetítőrendszernek semmi más nem kellene eredményeznie, mint erősödő reálgazdasági dinamizmust. A helyzet az, hogy ennek éppen az ellenkezője következett be, azaz a reálgazdasági dinamizmus gyengült. Legalább öt oldalról demonstrálható mindez.

1. A gazdasági növekedés terén elmondható, hogy az OECD-országok esetében az 1960-as évek átlagos 5,5 százalékos gazdasági növekedését az 1970-es években 4 százalékos, az 1980-as években 3,2 százalékos, az 1990-es években már csak 2,6 százalékos követte, míg 2000–2008 között csak 2,35 százalékos volt a bővülés. 2. Az OECD-országokban a piacra lépési ráta szekulárisan csökken (2000–2015 között például 3 százalékkal esett vissza, az Egyesült Államokban és az Európai Unióban nagyjából 2 és 3 százalék közötti a csökkenés – *Calvino és szerzőtársai* [2020]). Az alacsonyabb bérezésű munkahelyekről a jobban fizető munkahelyekre váltás rátája (*job reallocation rate*) is nagymértékű lanyhuláson ment keresztül az OECD-országokban, másképpen: a létrejövő és megszűnő állások egyenlege tartósan romlik (1980-ban az OECD-átlag e tekintetben 33 százalékon állt, 2010-re 26 százalék alá esett vissza). Ez a reálbérek és a termelékenység egészségtelen alakulására utal. A hetvenes évek közepe óta a háztartási nettó jövedelem mediánértékének a növekedési rátája szinte elenyésző nagyságrendet képvisel. Ha pedig nem emelkedik a reáljövedelem mediánja, illetve egyre mérsékeltebb a reálbér-növekedés (az OECD-országokban 1990–2000 között átlagosan 1,3 százalékos reálbér-növekedés volt, 2000 és 2020 között már csak 1 százalék),²⁵ vagyis nincsenek egészséges ösztönzők, akkor ne várjunk kiemelkedő innovációs teljesítményt, azaz termelékenységi dinamikát sem. Következésképp a középosztály zsugorodik, sőt el is tűnik, jövedelme pedig 1979–2011 között szinte csak nulla ütemben nőtt, míg a felső egy százalék éves jövedelme 3,5–3,9 százalékkal gyarapodott (*Komlos* [2016]). Ma a társadalmi mobilitás elakadásának jelenségét éljük. Beszédese az az adat, hogy az OECD-országokban egy szegény családba született gyermeknek átlagosan négy és fél generációba telik, mire feljuthat a középosztályba – ez a szám Magyarország esetében 7, de még Németország és Franciaország esetén is 6 (*OECD* [2018]). Mindez konverzálja az egyenlőtlenséget, és aláássa az államba és intézményeibe vetett társadalmi bizalmat, nem segíti a reálgazdasági dinamizmust. 3. Utóbbi gyengülését jelzi az a mélyebb folyamat is, hogy tartósan nyílik az olló a termelékenységben élén járó cégek és a leszakadók közt (*Andrews és szerzőtársai* [2016]). 4. Ez már sejteti azt is, hogy meredeken csökken a fiatal vállalkozások aránya (a tekintetben, hogy az ötévesnél fiatalabb vállalkozások mekkora szeletet hasítanak

²⁴ Az S&P500 adataival kapcsolatban elmondható, hogy a Shiller-féle árfolyam-nyereség arány a koronavírus-járvány hatására sem esett látványosan vissza, sőt 2022 januárjában 36,94 volt, aminél nagyobb értéket csak 2000-ben vett fel az 1870-től tekintett időszakban (<https://www.multpl.com/shiller-pe>). Az Egyesült Államokra vonatkozó Warren Buffett-indikátor a koronavírus-járvány előtt a GDP 160 százalékán állt. 2020 márciusában visszaesett ugyan 107 százalékra, de már június folyamán meghaladta a 166 százalékot, 2022 januárjában pedig már a 200 százalékot is.

²⁵ https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=AN_AV_WAGEGROWTH#.

ki a teljes foglalkoztatásból). Ez az arány az OECD-országokban az 1980-as években kimutatott majdnem 18 százalékról 2010-re 0,9 százalékra esett vissza (*Decker és szerzőtársai* [2016]). 5. Az innovációs dinamizmus tekintetében pedig elég csak az EU magországainak (Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Németország és Olaszország) teljesítményeit megnézni és rögzíteni, hogy az inkább stagnált, mintsem látványosan javult volna 2014 és 2021 között.²⁶

Ami a háttérben az általános innovációs képesség szempontjából kiváltképp aggasztó folyamat, az a zsugorodó középosztály tendencia.²⁷ Az OECD terminológiája és adatai szerint egyértelmű, hogy 1980 és 2015 között a közepes jövedelmű háztartásokban élők aránya az összlakosságon belül 64-ről 61 százalékra mérséklődött az OECD-országok átlagában. Való igaz ugyan, hogy ez évről évre bekövetkező kis léptékű változás formájában öltött testet, mindazonáltal voltak (és jelenleg is vannak) országok, ahol mindez nagyobb sebességgel zajlott (és zajlik ma is). Izraelben, Németországban vagy éppen Finnországban és az Egyesült Államokban például a változás meghaladta a 4,5 százalékpontot is. Ez a zsugorodás megkérdőjelezhetővé teszi a szociálpolitika hatékonyságát, hovatovább belülről kódolja az elégedetlenséget, fűti az állam cselekvőképességével kapcsolatos aggályokat. Sőt az így fogyatkozó réteg politikailag is veszít fontosságából. A folyamat a fejlődés szempontjából nyugtalanító, merthogy éppen ez az osztály az, amelynek képviselőiben megvan a felfelé törekvés vágyának az a kritikus szintje, ami rendszerszinten nélkülözhetetlen. Ez a szellemi és egyéb erőforrások, illetve megtakarítások jóvoltából megvalósítható kutatás-fejlesztési és innovációs beruházások terén, az önfejlesztés-önképzés terén nyilvánul meg leginkább. E csoport tagjai szervezettebben képesek leszakadásuk ellen küzdeni, ezért a demokratikus berendezkedés mentsvárai abban az értelemben, hogy a fékek és ellensúlyok rendszerének egészséges fenntartását támogatják. Hovatovább a középosztály a gazdasági növekedés forrása, az ottani tömegek esetleges kiábrándultsága képes komolyabban megtépzni az állami intézményekbe vetett bizalmat, anélkül pedig nincs tartós növekedés és fejlődés, de nincs hathatós gazdaságpolitika sem, ekkor pedig például fenntartható európai monetáris unió sem létezhet.

²⁶ Sokatmondó az a hosszabb távú trend is, hogy 1975-től számítva a világ 500 legnagyobb vállalata közül 26 született az Egyesült Államokban, míg Európában csak 3! Az európai innovációs ökoszisztéma tehát nem teljesít jól. A „frissebb” trendek is alátámasztják ezt, lásd a European Innovation Scoreboard 2021. évi adatait. A 2023. évi kiadványban már az is látszik, hogy Európának egyre jobban kell küzdenie azért, hogy egyáltalán megőrizze pozícióját a versenytársakhoz képest (például Franciaország az utóbbi hét év során fokozatosan rontott teljesítményén, korábbi kiadványok is rámutattak, hogy Európa előnye az Egyesült Államokhoz képest jelentősen apadni látszik, mi több, Kína nagy sebességgel közelíti meg, lásd a European Innovation Scoreboard 2020. évi adatait), legalábbis ne nőjön tovább az amúgy is tatóngó rés az európai és a japán/amerikai innovációs teljesítmény között (lásd a 2023. évi European Innovation Scoreboard kimutatásait: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/statistics/performance-indicators/european-innovation-scoreboard_en).

²⁷ Ha valaki áttekinti a műszaki/technológiai fejlődéssel kapcsolatos interdiszciplinárisabb és gazdaságtörténeti munkákat – például *Diamond* [2013], *McCloskey* [2007], [2011], [2016], *Mokyr* [2016], *Mumford* [1934/2010], *Ogburn* [1922] –, akkor egyebek mellett rendre adódik majd az a következtetés, hogy a középosztály kritikus tömegének az innovatív ötletek legjelentősebb forrása-ként és megvalósítójaként (a technológiák elterjedésének bázisaként) kiemelt szerepe van a reál-gazdasági dinamizmusban.

Az anomália tehát abban rejlik, hogy elméletben kaptunk egy hatékony közvetítő-rendszernek elképzelt – és a liberalizáció/dereguláció révén egyre jobban teljesítőnek elgondolt – pénzügyi rendszert, ennek ellenére a gazdasági növekedés nem lett fenntarthatóan magasabb, nem lett inkluzívabb, de még csak áthatóbban zöldebb sem²⁸ (például a banki hitelkihelyezés aránya az 1990-es évektől kezdve csökkenő pályára állt a nem pénzügyi vállalkozások esetében, amelyekről elsődlegesen várnánk az innovatív ötleteken és fejlesztéseken keresztül fel-felsejlő termelékenységi dinamikát; miközben az ingatlan piacon vagy a pénzügyi eszközök piacán működő cégek terén tovább nőtt a volumen – *Bezemer és szerzőtársai* [2023]). Vagyis, túl azon a benyomáson, hogy a fentiek tanulsága szerint a kialakult pénzügyi rendszer jelenlegi formája meglehetősen ellenálló, e reziliencia negatívan érinti a reálgazdasági dinamizmust, vagyis ez a pénzügyi rendszer valójában a reálgazdaság autoimmun rendszere.²⁹

A pénzügyi univerzum tágulása

Az előzőkben előadottak szerint a pénzügyi és reálgazdasági rendszerek közötti szimmetrikusabb viselkedési minta összeomlott, hiszen a pénzügyi szféra már nem felel meg eredeti céljának (*fit-for-purpose*), vagyis nem képes a reálgazdaság hatékony közvetítőrendszereként funkcionálni.³⁰ E belátásnak arra kellene készítenie a szakmát, hogy ne önmagában foglalkozzon a pénzügyi rendszer rezilienciájának kérdésével, hanem e szféra megváltozott természetének ismeretében összpontosítson a rendszerszintű reziliencia kutatására. A szakirodalom a pénzügyi szektor rezilienciájával tulajdonképpen úgy foglalkozik, hogy a pénzügyi hálózatok rezilienciájára és annak a rendszerszintű pénzügyi kockázatok megelőzésében betöltött jelentőségére összpontosít (*Kou és szerzőtársai* [2022]). Különböző részterületeken is vizsgálódnak, például az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás kapcsán a pénzügyi rendszer stabilitása és a regionális gazdaságok sokkjai összefüggésében (*Riepponen és szerzőtársai* [2022]). Emellett felismerték a vállalkozók pénzügyi műveltségének szükségességét, valamint a pénzügyi műveltségnek a rezilienciával és a vállalatok teljesítményével való kapcsolatát (*Chatter-Makhtari* [2023]). Elemezték a válságok, például a koronavírus-járvány és a 2008-as globális pénzügyi krízis banki részvényárfolyamokra gyakorolt hatását is, s azt találták, hogy a banki részvények általában ellenállóbbak, és nem befolyásolják e válságokat (*Lefkou és szerzőtársai* [2023]). Továbbá a bankközi

²⁸ Csak meg kell nézni például a European Environment Agency (EEA) 2001–2021-re vonatkozó adatait, amelyek tanúsága szerint az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása terén mutatkozó mérséklődés csak egy nagyon új jelenség; de a primerenergia-fogyasztás is szinte stagnál (<https://www.eea.europa.eu/ims>).

²⁹ Ennek belátása a tudományos közösségen és gazdaságpolitikusokon túl megjelent Ferenc pápánál is, aki úgy vélekedett, hogy „a pénzügyek túlterhelik a reálgazdaságot. [...] A piac önmagában nem garantálja az integrált emberi fejlődést és társadalmi befogadást.” Encyclical Letter, *Laudato Si'*. 2015. május 24. De a második legnagyobb svájci bank, a 2023-ban összeomló Credit Suisse vezérigazgatója, Mark Burrows is úgy érvelt még 2014-ben, hogy „meg kell kérdőjeleznünk a pénzügyi rendszer uralgó logikáját.” (https://www.chinadaily.com.cn/world/2014-07/23/content_17906292.htm)

³⁰ A pénzügyi rendszer túlzott méretével magyarázta 2010-ben az EKB igazgatóságának tagja a 2008-as válság kirobbanását (<https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp100415.en.html>).

pénzügyi rendszerek ellenálló képességét is tanulmányozták, figyelembe véve a hálózati topológia és a kapcsolati súlyok hatását a sokkok terjedésére (*Cerqueti és szerzőtársai* [2023]). Összességében viszont egyik kutatás sem foglalkozott a pénzügyi univerzum és a reálgazdaság komplex összjátékának kérdésével, amire tanulmányunk kívánja felhívni a figyelmet.

A módszertani résznél ismertetett megközelítést alkalmazva 48 olyan tudományos munkára szűkíthetők le a rezilienciával foglalkozó, angol nyelven megjelent társadalomtudományi kutatási eredmények, amelyek a fejlett gazdaságokra vonatkoznak úgy, hogy közben a pénzügyi rendszer és a reálgazdaság kapcsolatát is érintik valami módon. Ezek esetében vizsgálható, hogy a listázott tanulmányok mely benyomásukat erősítik: a pénzügyi rendszer pozitívan vagy táguló természetéből fakadóan negatívan érinti a reálgazdaságot (*Függelék F1. táblázat*).

A *Függelék F1. táblázatának* tanúsága szerint a végső mintánkba bekerült tudományos munkák – amelyek a reziliencia látószögén keresztül vizsgálódnak – döntően még mindig nem foglalkoznak a pénzügyi szféra és a reálgazdaság közti kölcsönhatás jellegének felfejtésével (a minta 62,5 százaléka, azaz 30 tanulmány negligálta a kialakult pénzügyi rendszer reálgazdaságra gyakorolt pozitív vagy negatív hatásának kérdését). A vizsgált 48 munkának 25 százaléka (12 tanulmány) tartalmazza azt, hogy a pénzügyi rendszer dominanciája inkább negatívan hat a reálgazdaságra, s csupán 13 százaléka (6 tanulmány) értekezik arról, hogy a pénzügyi rendszer pozitívan hat(ott) a reálgazdaságra.

Az uralkodó szakirodalom rezilienciafelfogása a pénzügyi szektor esetében tehát az, hogy a pénzügyi rendszer akkor reziliens, ha képes ellenállni a különféle megrázkódtatásoknak és zavaroknak, azaz képes visszatérni a hosszabb távon kialakult természetéhez. Vagyis ez a megközelítés nem veszi figyelembe a pénzügyi univerzum tágulását és megváltozott természetét – azaz kapcsolódását a reálgazdasághoz, amit elemzett mintánk 25 százaléka egyébként sejtet –, s a visszarendeződés nem feltétlenül előremutató a társadalmi-gazdasági rendszer egésze és annak dinamizmusa szempontjából.

A pénzügyi szektor tevékenységeinek felfutása a nem pénzügyi szektorokban (azaz a finanszírozás) megjelent már a 20. század elején, valódi felgyorsulása az 1980-as évektől érzékelhető, míg a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság idején újabb szintet ért el (származó részvény- és ingatlanpiac, beköszöntött a negatív hozamok világa – lakossági szinten is –, sőt negatív olajárak a koronavírus-járvány idején stb.). A finanszírozás röviden és tömören úgy értelmezhető, mint pénzcsinálás pénzből, amikor a termelékenységet növelő innovációk/befektetések helyett inkább a pénzügyijövedelem-szerzési tevékenységek váltak meghatározóvá, amikor tehát a pénzügyi eszközök aránya a teljes vagyanon belül növekedésnek indult, a *cash-flow*-t is túlszármazó jövedelem döntően a pénzügyi tevékenységekből kezdett el származni, illetve növekedtek a részvényeseknek nyújtott kifizetések.

Jelen tanulmány nem vállalkozhat a finanszírozás egész történetének átfogó ismertetésére, három olyan – az irodalomban fel nem fejtett – mellékhatás bemutatására szorítkozunk csak, amelyek túl azon, hogy a tágulás eredményei, pénzügyi szektorra gyakorolt visszahatásai tették gyakorlatilag önfenntartóvá a tágulást, vagyis azt a folyamatot, amelynek során a pénzügyi szféra elvesztette adekvátságát (eredeti

céljának nem felelt meg). Ebből következően a rendszer-rezilienciát akadályozó mellékhatásokról van szó, éppen ezért nemcsak rendszer-helyreállító, hanem rendszer-strukturáló erőfeszítésekre is szükség van.

Először is, az adósságpiacok növekednek, és mára az eladósodással kapcsolatos hozzáállás is átalakulóban van. *Eichengreen és szerzőtársai* [2021], valamint *Blanchard* [2023] cáfolni igyekeztek azt a közkeletű bölcsességet, miszerint az államadósság mindig és minden körülmények között veszélyes és elkerülendő volna, vagyis újfajta narratívájuk szerint az adósság nem eredendően gonosz. Az idézett művek tanulsága szerint ma már másképp állhatunk hozzá az eladósodáshoz, mint korábban. A korábbi nézet szerint az eladósodás egy ponton túl a gazdasági dinamizmus ellen hat (*Reinhart–Rogoff* [2010]). A 2008-as válság után és a 2019-es koronavírus-járvány okozta társadalmi-gazdasági megrázkódtatás során viszont – amikor az államok cselekvőképességüket demonstrálandó, a költségvetési és monetáris élénkítés megközelítéséhez nyúltak (például költségvetési lazítás, a monetáris politikában pedig a mennyiségi csillapítás bevetése)³¹ – az adósságállományok fenntarthatatlanságának posztulátumán repedések keletkeztek, mert ekkor már az adósságok elengedésével párhuzamosan nem nőtt a kamatszolgálat olyan ütemben, ahogy azt vártuk volna, és ami a fenti hatásmechanizmust lényegében megalapozhatta volna.

A 2008-as globális pénzügyi válság erőteljesebben honosította meg azt a nézetet, hogy az eladósodás nem feltétlenül vezet automatikusan elszabaduló inflációhoz, alacsony kamatokhoz és költségvetési válsághoz. Nem lepődhetünk meg azon, hogy a koronavírus-járvány okozta közegészségügyi vészhelyzet az adóssággráták növelését eredményezte, immáron úgy, hogy az erkölcsi kockázat felett is kollektíve szemet hunyt a világ (például Németország felfüggesztette az adósságfék szabályát, és 4,2 százalékos deficitet ért el 2020-ban). Az adóssággal szembeni egyre toleránsabb viselkedés háttérmechanizmusa valójában a túlzott finanszírozás volt, amelynek gyökerei évtizedekkel ezelőtt kezdtek sarjadni. Az 1970-es évtizedtől kezdve indult meg a nemzetközi tőkeáramlás előtt álló akadályok látványosabb lebontása, a pénzpiacok markáns deregulációja nyomán megnyílt az út a befektetési banki tevékenységek előtt is, lecsökkentették az egyébként egyenlőtlenek ellen ható progresszív adórendszerek súlyát. Beindult tehát egy hipergyors finanszírozás, vagyis a pénzügyi szféra reálgazdaságon való túlterjeszkedése, ami kódolta az adósságok elengedését.

A 2008-as válságot követő élénkítésvezérelt válságkezelés csak tovább fűtötte a pénzügyi univerzumot, kiegészülve a kriptovaluták világával, de – ahogy az előzőekben illusztráltuk – a reálgazdasági teljesítmények el-elmaradtak (nem kísérté termelékenységjavulás, a produktív célú beruházási kiadások növekedtek a szociális dimenzió helyett, mi több, beindult a zombisodás,³² és soha ilyen kevés fizetéseképtelenségi eljárás nem volt Európában, mint az elmúlt időszakban, stb.).

³¹ Vegyük észre, hogy ez egy hangsúlyáthelyezést jelentett a „mentsük meg az adós országot” megközelítés felől a „mentsük meg a hitelező portfólióját” felfogás felé, hogy stabilizálódjon a globális szuverén adósságpiac.

³² Olyan cégek számbeli növekedése, amelyek alacsony termelékenységűek, és profitjuk sokszor a hitelek után fizetendő kamatok finanszírozására sem elegendő, s amelyeket a gazdaságpolitikai intézkedések egyik mellékhatásaként életben sikerült tartani (élőhalottak, zombik) (*EKB* [2021] 95. o., *Kovács* [2022b]).

Ördögi kör alakult ki, hiszen az élénkítés felhagyásával és a szigor visszatérével vélhetően tömegével mennének csődbe a vállalatok, megugrana a munkanélküliség, bezuhanna a nehezen feltápáskodott keresleti oldal, és az inkluzivitást mellőző gazdaság csak még mélyebb foglalkoztatási problémával küzdene (különösen azért, mert a koronavírus-járvány az automatizálás és robotizáció hajtóereje lett az ipar 4.0 kiteljesedésének korszakában), aminek az eredménye az államadósságok finanszírozási anomáliái lennének (például az euróövezetben a GDP 100 százalékát is meghaladja az adósságráta). A táguló pénzügyi univerzum egyik mellékhatásaként a magasabb adósságtolerancia lehetővé tette, hogy a jóléti államok kitolják fenntarthatósági határaikat, noha ez a folyamat egyben növelte is a sebezhetőségüket. A kérdés már csak az, hogy az államadósság fokozásával kapcsolatos jelenlegi magasabb toleranciaszint és attitűd megváltozik-e, igaza lesz-e azoknak, akik azt vetítik előre, hogy a világvármányt követően szárba szökkenő infláció miatt nemcsak átmenetileg, hanem hosszabb távon ér véget a történelmileg alacsonynak betudott kamatkörnyezet, megindul az adóssághegyek „felgyűrődése”, a kamatokat majd fájdalmas módon alacsonyabbra kell szabni.³³

Másodszor, gyengül a hitelkihelyezési boom reálgazdasági eredményessége. Annak ellenére, hogy az OECD-országokban a magánszektor felé áramló banki hitelkihelyezés GDP-arányos értéke az 1980-as évek 70 százalékos szintjéről a 2000-es évtizedre 85 százalékra nőtt (az EU-ban 90 százalék fölél!), a teljes tényezőtermelékenység növekedési rátájában az 1970-es évektől kezdődően fokozatos romlást látni (*Bergeaud és szerzőtársai* [2016]). Az 1980-as években az OECD-országokban a termelékenységi ráta 2 százalékon állt, az 1990-es évekre 1,6 százalékra, 2003–2008 között átlagosan 1,5 százalékra, 2013–2018 között pedig átlagosan 0,75 százalékra mérséklődött (World Bank-adatbázis). Ezt a folyamatot kísérte a pénzügyi szektor liberalizációja és deregulációja azzal a nem titkolt szándékkal, hogy így majd térben és időben a vég nélküli tőkemobilitás korszakába érhetünk, ami a reálgazdasági beruházásokon keresztül dinamizálja a reálgazdaságot. A probléma az lett, hogy a pénzügyi univerzum rájött, hogy valójában nincs is feltétlenül szüksége a reálgazdaságra a növekvő profitok rövid távú realizálásához (az adózás előtt realizált GDP-arányos profitszintek az 1950-es és az 1960-as évek 1,5 százalékáról napjainkra felfutottak 15 százalékra – *Akcigit–Ates* [2021]). Az EU Klems-adatbázis tanúsága szerint a munkából származó jövedelemrész csökkenő, míg a tőkének a munkához viszonyított aránya a jövedelmen belül szinte exponenciálisan növekvő pályára állt 1970–2010 között (*Berger–Wolff* [2017] 9–10. ábrái). Nem véletlen, hogy több szerző ezt az ellentétes tendenciát a pénzügyi globalizációra vezeti vissza, köztük *Rodrik* [2018] is. A pénzügyi szektor önnön preferenciáját szemlélteti az is, hogy a normál reálgazdasági folyamatok miatt előálló vérszegény részvényerősödési trend

³³ Olivier Blanchard és Larry Summers vitája az inflációról világossá tette, hogy az alacsony inflációs környezetért felelős mögöttes hajtómechanizmusok még mindig velünk élnek, ezért vélhetően visszatér az alacsony kamatkörnyezet. Az anyagból az is kiolvasható, hogy a pénzügyi szektor természetével nem fér össze a magas kamatkörnyezet (*PIIE* [2023] 2–3. o.), túlterjeszkedésének fontos szerepe volt e természet kialakulásában.

elégtelenségét vállalati saját részvény-visszavásárlásokon keresztül ellensúlyozták.³⁴ A Standard & Poor's adatai alapján az 1990-es években a saját részvény-visszavásárlások aránya 40 százalék körüli volt, napjainkban ez 85–90 százalékot is elér.³⁵ Mi több, a Világbank adatai alapján belátható, hogy a világban globális megtakarítási láz alakult ki (*Bauluz és szerzőtársai* [2022]), azaz csökkent a reálgazdasági orientáció, burjánzani kezdtek a nem produktív területek.³⁶ Úgy tűnik, hogy a pénzügyi univerzum tágulása egyben azt is jelenti, hogy az lassacskán elfordult a kockázatosabb befektetési/beruházási lehetőségektől, mégpedig úgy, hogy az alacsony kockázatú nagyvállalatok felé fordult (*OECD* [2017]). Nem véletlen, hogy az *OECD* [2019] vizsgálata szerint az OECD-országokban az értékesítések terén a felső 10 százalékba tartozó vállalatok koncentrációja nőtt a legjobban (akár a feldolgozóipart, akár az üzleti szolgáltatásokat is nézzük); sőt *Bajgar és szerzőtársai* [2021] pedig azt dokumentálta aprólékosan, hogy az országon belüli iparágak 68 százaléka esetében nőtt a koncentráció 2002–2014 között.³⁷ A pénzügyi univerzum túlsúlya és kialakult természete miatt tehát inkább csak a nagyvállalatok tudnak dominálni, vagyis krónikus és növekvő egyenlőtlenség van a vállalatok között (mind a reálgazdaságban, mind a pénzügyi univerzumban). A 2008-as pénzügyi válság óta voltak kezdeményezések és hangok, hogy visszavágják a túlterjeszkedett és túl nagyra nőtt pénzügyi-banki szervezeteket [például az Egyesült Államokban a Dodd–Frank Act; az Európai Unióban az egységes szanalási testület (*Single Resolution Board, SRB*) felállítása, a bankunió megindítása stb.], de mára a túl nagy ahhoz, hogy csődbe menjen (*too-big-to-fail*) probléma csak még markánsabb lett, a nagy mogulok csak még nagyobbakká váltak (*Hynes és szerzőtársai* [2020]). Megjegyezhetjük tehát azt, hogy a tárgyalt dominancia annyiban problematikusabb az élő rendszereknél tapasztalt klasszikus dominanciánál, hogy itt a kód, a rendszer alapvető jellegének megváltozására is sor került, s ebből a szempontból az egyenlőtlenség fokozódása mutatja, hogy a torz redundancia növekedése (nagyok felé elbillenő, a *too-big-to-fail* jelenséget erősítő működés) jött létre, vagyis a reálgazdaságra nézve rosszindulatúan reziliens pénzügyi szférát kaptunk. A dominanciát jelzi az is, hogy a vizsgált szféra a koronavírus-járvány idején meglehetősen reziliens volt, a szektorális hozzáadott értékben, foglalkoztatásban és munkaórák számában tekintett statisztikák arra utalnak, hogy a pénzügyi szektorban alig mutatkozott visszaesés, sőt hamarabb visszapattant, mint a többi szektor (például ipar, építőipar, kereskedelem és vendéglátás, információs technológia, állami szektor stb. – *EC* [2021] 3. o.).

³⁴ S persze ne feledkezzünk meg arról, hogy e tranzakciókon keresztül a nagyvállalatok élén levők látványosan tudják megnövelni saját részvényalapú fizetéseiket is. A GM esetében lásd *Hopkins-Lazonick* [2023].

³⁵ <https://press.spglobal.com/2022-03-15-S-P-500-Buybacks-Set-Quarterly-and-Annual-Record>.

³⁶ Ennek alátámasztásához lásd *Mohun* [2006], *Paitaridis–Tsoulfidis* [2011], *Tsoulfidis–Tsaliki* [2019].

³⁷ A McKinsey and Company Global Banking Annual Review 2023: The Great Banking Transition 2022-es jelentése bemutatja, hogy a pénzügyi piacon is óriási az egyenlőtlenség, hiszen az elemzett 599 pénzintézet közül csak 65-nél halmozódott fel az összes nyereség, azaz a kapitalizáció csak néhányak kezében van (<https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-banking-annual-review>).

Harmadszor, mélyülnek a társadalmi-gazdasági szakadékok, amelyek fennmaradását támogatja a termelékenység polarizációja. A társadalmi jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek fokozódását, a középosztály és a közepes méretű vállalati részarány fejlett országoknál tapasztalt zsugorodásának kártékony jelenségét (*Komlos* [2022], *Vacas-Soriano–Fernández-Macías* [2017], *Derndorfer–Kranzinger* [2021]), összeségében tehát a folyamatok antiinkluzív jellegét már másutt részletesen tárgyaltuk (*Kovács* [2022c]). Ebben a pénzügyi univerzum tágulásának tevékeny szerepe volt és van, s már ezeknek a szakadékoknak önmagukban elégségesnek kellene lenniük ahhoz, hogy a rendszerstrukturálás jegyében a pénzügyi és reálgazdaság közti kölcsönhatást harmonikusabbá tegyék. Itt és most a pénzügyi univerzum tágulásának a hagyományos szakirodalomból rendre kimaradó és elhanyagolt, az általunk vázolt rendszer-reziliencia szempontjából viszont súlyosan kártékony hatását mutatjuk be, ez pedig a társadalom mentális jóllétében bekövetkező – sok esetben irreverzibilis vagy nagyon nehezen helyreállítható – romlás. Pusztán a 2008-as pénzügyi válsággal foglalkozó szakirodalom is elegendően gazdagította a szakmát a tekintetben, hogy a rendszerkockázatnak minősülő túlzott eladósodás (nem feltétlenül az állami, hanem a vállalati, de sokkal inkább a háztartási, illetve egyéni eladósodás) és a tartozások kiegyenlítéséért folytatott megélhetési küzdelem sokaknál súlyos egészségügyi hatásokkal járt.³⁸ Sokszor feledésbe merül, hogy a nem teljesülő hitelek nemcsak a pénzügyi/banki szféra oldaláról jelentenek stressztényezőt, hanem az emberek oldaláról is. A válságok előidézte nagyobb munkanélküliség és alulfoglalkoztatás – ami legtöbbször a pénzügyi problémák forrása – képes jelentősen emelni a pszichés szorongást, a mentális betegségek gyakoriságát és súlyosságát, az öngyilkossági hajlam erősödését.³⁹ A mentális jóllét, a termelékenység és azon keresztül a rendszer-reziliencia közötti kapcsolat felfejtése sajnos még gyerekcipőben járó kutatási terület (*Occhipinti és szerzőtársai* [2023]). Mindebből következik, hogy napjaink folyamatos krízisüzemmódja csak még erőteljesebb krónikus stresszjelenséggel párosulhat, aminek kezelésében az államnak ki kell vennie a részét.⁴⁰

Következtetések

Írásunkkal a reziliencia szakirodalmához kívántunk hozzájárulni oly módon, hogy rendszerszemléletű megközelítéssel bemutattuk, hogy a fejlett gazdaságok társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztémájának jelenlegi konfigurációjában nem lehet

³⁸ *Turunen–Hiilamo* [2014] szerzteágazó szakirodalmi áttekintése szerint a nem teljesülő hitekkel rendelkező egyének körében sokkal gyakrabban találkozni öngyilkossági kísérletekkel, súlyos depresszióval, és a szubjektív egészségi állapot megítélése is sokkal rosszabb, mint azoknál, akiknél nem volt hasonló pénzügyi probléma. A pénzügyek tehát nemcsak a reálgazdaságot terhelik túl, de a mentális állapotokat is.

³⁹ Lásd *Cole és szerzőtársai* [2009], *Allan és szerzőtársai* [2022] vagy az Egyesült Államok esetében a már idézett *Komlos* [2022].

⁴⁰ A Világbank adatai szerint a 2008-as pénzügyi válság után előálló görög válság nyomán jelentősen megugrott Görögországban az öngyilkosságok aránya 2008 és 2014 között, ráadásul ezen az emelkedettebb szinten ragadt azóta is. A válság és a válságkezelés hatásáról lásd még *Stuckler–Basu* [2013].

kívánatos az uralkodó közgazdaság-tudományi rezilienciafelfogás követése. Megközelítésünk szerint egy fogalom (egy elmélet) hibái nem feltétlenül az explicit állításokban érhetők tetten, hanem abban, ahogy bizonyos dolgokat figyelmen kívül hagy, vagy hallgatólagosan feltesz. Rámutatunk, hogy a „visszapattanás” narratíváját hordozó uralkodó megközelítés rossz útra visz, főleg azért, mert a belső rendszerek közötti összhang stabilitása is összeomolhat – amikor már az egyik rendszer nem felel meg az eredeti céljának, tehát elveszíti eredeti kódját, identitását –, ami ellehetetleníti a rendszerszintű rezilienciát. Maximum alrendszerek esetén figyelhető meg lokális reziliencia (például pénzügyi rendszeré), ami viszont a többi rendszerre hathat negatívan, végül pedig rendellenes makroteljesítményhez vezethet. Ily módon reményeink szerint többet tudunk mondani, mint a *state-of-the-art* irodalom azon üzenetei, hogy a reziliencia erősítéséhez diverzifikálásra, redundanciákra (például költségvetési puffer, speciális alapok stb.) és modularitásra (több lokális autonómiára) van szükség. Vagyis az absztraktban megfogalmazott kérdésünkre – hogy vajon a közgazdaságtan rendszerszemléletűnek gondolt rezilienciafogalma elég rendszerszemléletű-e – a válaszuk nemleges. Legalább öt, egymással összefüggő következtetést tudunk levonni.

Elsőként azt, hogy a rendszer-helyreállító reziliencia mellett rendszerstruktúráról rezilienciára is szükség van, ami a bizonyos alrendszerek közötti harmonikus viszony helyreállításáért felel, amikor az egyik például már nem képes az eredeti célját betölteni.

Másodikként azt, hogy a kitágított rezilienciafelfogás megköveteli azt, hogy az uralkodó közgazdaságtan merev és valóságtól távoli feltételezéseit meghaladjuk. Vagyis nem az egyensúlyi, stabil, ezért pedig a newtoni mechanika elvei szerint finomhangolható rendszer feltételezésével kell élnünk, hanem élő, nyílt és dinamikus, éppen ezért nem egyensúlyi, komplex társadalmi-gazdasági innovációs rendszert kell feltételeznünk.

Harmadikként azt, hogy a fejlett gazdaságok tapasztalata a felvázolt kibővített rendszerreziliencia-megközelítés szükségességét támasztja alá. Egy hosszú távú rendszerszintű trend ássa alá a reálgazdasági innovációs dinamizmust, amely folyamat komplex diagnosztizálása és analizálása rendre kimaradt a szakma elemzési kereteiből. Ez a hosszabb távú kúszó jelenség pedig nem más, mint a pénzügyi szféra elszakadása a reálgazdaságtól, vagyis a túlzott finanszírozás, az eszközalapú gazdasági rendszerek létrejötte, amelynek során a pénzügyi univerzum nem tölti be eredeti célját. Tanulmányunk azt állítja tehát, hogy a hagyományos közgazdasági megközelítés rezilienciafoglalma tévúton jár, amikor azt gondolja, hogy az exogén hatás által megzavart rendszerműködést csak vissza kell állítani az exogén hatás előtti állapotba. A SPIDER módszertan szerint elvégzett szisztematikus irodalomelemzés is arra int, hogy bár még mindig alacsony azon tanulmányok száma, amelyek rezilienciaelemzésükbe bekapcsolják a pénzügyi és a reálgazdaság összjátékának kérdését, a túlterjeszkedő pénzügyi szektor inkább érinti negatívan a reálgazdasági teljesítményt, mintsem ösztönözné azt. Az általunk kifejtettek szerint a kialakult rendszer-konfigurációhoz (az alrendszerekkel együtt, így a reálgazdasághoz és a pénzügyi szférához) való kötődés azt jelentené, hogy a reálgazdasági dinamizmus

elfojtott marad, a győztesek továbbra is nyertes, míg a vesztesek továbbra is vesztes pozíciókat tudhatnak magukénak.

Negyedik következtetésünk az, hogy a pénzügyi univerzum dominanciája olyan rendszerstrukturáló beavatkozásokat követel, amelyeknek rövid és középtávú dimenzióik vannak. A pénzügyi és reálgazdaság közti diszharmónia során olyan rendszerrezilienciát akadályozó mellékhatások szabadultak el, amelyek kezelése semmi esetre sem csak rövid távú intervenciókat feltételez. A gazdasági kormányzásnak a kölcsönhatások újrateremtésére kell összpontosítania tehát. A pénzügyi rendszert prudensebb és a reálgazdaságra hangolt viselkedésre kell szorítani. A pénzügyi szféra teljesítményét azon képességén keresztül kell vizsgálni, hogy mennyire sikeresen támogatja a reálgazdasági dinamizmust, illetve az azt szolgáló technológiai forradalmak kibontakozását. Parazitatermészete megtörésének irányvonalát érdemes belevinni, hogy jobban elősegítse például a tanulmányban külön nem érintett ipar 4.0 egészséges kibontakozását vagy a zöldátállást, amelyek mindegyike hosszabb távú és sokszor jelentősebb kezdeti beruházással kalkuláló befektetési kultúrát igényel. Ezeken keresztül az eladósodással kapcsolatos új narratíva fenntartható marad, mert a strukturális váltást szolgáló produktív eladósodási dinamikáról, a jövőbe való befektetés lehetőségéről lesz szó, aminek során javulhat a hitelkihelyezés eredményessége, a prudencia hathatósabb meghonosításán keresztül pedig javulhatnak/mérséklődhetnek a társadalmi-gazdasági divergenciák is.

Ötödik következtetésünk pedig az, hogy a pénzügyi rendszer állapotát rehabilitálni kell annak érdekében, hogy elláthassa eredeti feladatát, ennek során pedig a mentális jóllét monitorozása és általános javítása terén az államnak tevéleges szerepe van; például az adóssággal és hitelfelvétellel kapcsolatos pénzügyi ismeretek elmélyítése már kisiskolás kortól (*Messy [2020]*), széles körű mentálhigiénés felvilágosító tevékenység a traumák fiziológiájáról, az egyéni és kollektív válaszreakciók természetéről stb.⁴¹ Enélkül féltő, hogy nem megalapozott az a vélekedés, hogy a pénzügyi rendszer és a reálgazdaság közötti harmonikusabb és koherensebb viszony helyreállítása automatikusan előrelendíti a társadalmi-gazdasági rendszer hosszabb távú rendszerrezilienciáját és megújulókéességét.⁴² A közgazdaság-tudomány egyik fontos feladata pedig az, hogy interdiszciplinárisabb módon járuljon hozzá a mentális jóllét, a termelékenység és azon keresztül a rendszer-reziliencia közötti komplex kapcsolat feltárásához és megértéséhez.

Ahogy azt láttuk, a táguló pénzügyi univerzum jószerivel kiutasította önnön tudatából a kockázatot vagy a fájdalmas bukás lehetőségét rejtő reálgazdaságot, elfojtva így annak dinamizmusát. Belátható, hogy a szabadjára engedett pénzügyi rendszer destruálja a reálgazdasági teljesítményt, aminek pont az ellenkezőjére szólna *ars*

⁴¹ Oktatás révén jelentősen csökkenthető a traumák hatása, és serkenthető a felépülés (a reziliencia – *ENSZ [2021]*, *Miller-Karas [2023]*). A koronavírus-járványig inkább csak az volt tapasztalható, hogy az ilyesféle megközelítések egyszerűen nem jutottak át az uralkodó közgazdaságtan visszhangbuborékának határán.

⁴² A feladat egyre nehezebb, hiszen a digitalizáció miatt a pénzügyi értéklánc is a fragmentálódás jeleit mutatja, ami a pénzügyi szektor transzparenciáját csökkenti, azaz sokkal nehezebbé teszi a rendszer felügyelhetőségét. Lásd az EKB felügyelőbizottsági tagjának beszédét (*McCaul [2023]*).

poeticája. Következtetésünk egybecseng a bevezetésben említett Platónéval: a túlságos szabadság szolgáskorra vezet. Az általunk javasolt rendszerstrukturalás – a jelenleg rosszindulatúan reziliens pénzügyi univerzum és a reálgazdaság közötti harmonikusabb viszony kialakítása (ami keretrendszerünkben a rendszer-reziliencia egyik peremfeltétele) – természetesen komoly érdeksérelmekkel járhat, ezért a gazdasági kormányzás oldaláról politikai bátorságot követel. A kutató feladata, mi több, kötelessége, hogy tevékeny részese legyen annak a folyamatnak, amelynek során a tudományban végbemehet az uralkodó rezilienciafogalom metamorfózisa, ezzel párhuzamosan pedig megszerveződik a társadalmi öntudat ama kritikus szintje, amely ahhoz szükséges, hogy a politika bátran előmozdíthassa a rendszerszintű rezilienciát.

Hivatkozások

- AKCIGIT, U.–ATES, S. T. [2021]: Ten Facts on Declining Business Dynamism and Lessons from Endogenous Growth Theory. *American Economic Journal: Macroeconomics*, Vol. 13. No. 1. 257–298. o. <https://doi.org/10.1257/mac.20180449>.
- ALESSI, L.–BENZUR, P.–CAMPOLONGO, F.–CARIBONI, J.–MANCA, A. R.–MENYHERT, B.–PAGANO, A. [2018]: The resilience of EU Member States to the financial and economic crisis. What are the characteristics of resilient behavior? JRC Science for Policy Report, JRC111606.
- ALLAN, B. A.–KIM, T.–SHEIN, B. [2022]: Underemployment and Mental Health: A Longitudinal Study. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 69. No. 5. 578–588. o. <https://doi.org/10.1037/cou0000610>.
- AMINI, H.–CONT, R.–MINCA, A. [2016]: Resilience to Contagion in Financial Networks. *Mathematical Finance*, Vol. 26. No. 2. 329–365. o. <https://doi.org/10.1111/mafi.12051>.
- ANDREWS, D.–CRISCUOLO, C.–GAL, N. P. [2016]: The Best versus the Rest: The Global Productivity Slowdown, Divergence across Firms and the Role of Public Policy. *OECD Productivity Working Papers*, Vol. 5. OECD Publishing, Párizs.
- BAILEY, A. [2022]: A Resilient Financial System. Speech by Mr. Andrew Bailey, Governor of the Bank of England, at the TheCityUK Annual Dinner. London, 10 February 2022. <https://www.bis.org/review/r220211b.htm>.
- BAJGAR, M.–CRISCUOLO, C.–TIMMIS, J. [2021]: Intangibles and industry concentration: Super-size me. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*, No. 2021/12. OECD Publishing, Párizs. <https://doi.org/10.1787/ce813aa5-en>.
- BARBIER-GAUCHARD, A.–DAI, M.–MAINGUY, C.–SAADAOU, J.–SIDIROPOULOS, M.–TERRAZ, I.–TRABELSI, J. [2021]: Towards a more resilient European Union after the COVID-19 crisis. *Eurasian Economic Review*, Vol. 11. 321–348. o. <https://doi.org/10.1007/s40822-021-00167-4>.
- BAULUZ, L.–NOVOKMET, F.–SCHULARICK, M. [2022]: The Anatomy of the Global Saving Glut. *CESifo Working Paper*, No. 9732. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4103945>.
- BEKAERT, G.–HARVEY, C. R.–LUNDBLAD, C. [2005]: Does Financial Liberalization Spur Growth? *Journal of Financial Economics*, Vol. 77. No. 1. 3–55. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2004.05.007>.
- BERGEAUD, A.–CETTE, G.–LECAT, R. [2016]: Productivity Trends in Advanced Countries between 1890 and 2012. *The Review of Income and Wealth*, Vol. 62. No. 3. 420–444. o. <https://doi.org/10.1111/roiw.12185>.

- BERGER, B.–WOLFF, G. [2017]: The global decline in the labour income share: is capital the answer to Germany's current account surplus? Bruegel Policy Contribution, No. 12. https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp_attachments/PC-12-2017-1.pdf.
- BERKES, J.–FOLKE, C.–COLDING, J. [1998]: *Linking Social and Ecological Systems: Management Practices and Social Mechanisms for Building Resilience*. Cambridge University Press, New York.
- BERKES, J.–FOLKE, C.–COLDING, J. [2002]: *Navigating Social-Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511541957>.
- BEZEMER, D.–RYAN-COLLINS, J.–VAN LERVEN, F.–ZHANG, L. [2023]: Credit policy and the 'debt shift' in advanced economies. *Socio-Economic Review*, Vol. 21. No. 1. 437–478. o. <https://doi.org/10.1093/ser/mwab041>.
- BHLOSCHIDH, M. N.–MCCLOSKEY, J.–PELLING, M.–NAYLOR, M. [2021]: Do social adaptations increase earthquake resilience? *International Journal of Disaster Risk Reduction*, Vol. 52. 101972. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101972>.
- BIGGS, C. R.–YEAGER, L. A.–BOLSER, D. G.–BONSELL, C.–DICHIERA, A. M.–HOU, Z.–KEYSER, S. R.–KHURSIGARA, A. J.–LU, K.–MUTH, A. F.–NEGRETE JR., B.–ERISMAN, B. E. [2020]: Does Functional Redundancy Affect Ecological Stability and Resilience? A Review and Meta-analysis. *Ecosphere*, Vol. 11. No. 7. e03184. <https://doi.org/10.1002/ecs2.3184>.
- BLANCHARD, O. [2023]: *Fiscal Policy under Low Interest Rates*. MIT Press.
- BOLTON, P.–DESPRES, M.–PEREIRA DA SILVA, L. A.–SAMAMA, F.–SVARTZMAN, R. [2020]: *The green swan. Central banking and financial stability in the age of climate change*. BIS Press.
- BOLTON, P.–KACPERCZYK, M.–HONG, H.–VIVES, X. [2021]: *Resilience of the Financial System to Natural Disasters*. CEPR, IESE, *The Future of Banking 3*. Centre for Economic Policy Research, 170 o.
- BOULDING, K. E. [1978]: *Ecodynamics: A New Theory of Societal Evolution*. 1. kiadás. SAGE Publications.
- BOURBEAU, P. [2018]: A Genealogy of Resilience. *International Political Sociology*, Vol. 12. No. 1. 19–35. o. <https://doi.org/10.1093/ips/olx026>.
- BOYD, E.–FOLKE, C. [2012]: *Adapting Institutions. Governance, Complexity and Socio-Ecological Resilience*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BROOKS, N.–ADGER, N.–KELLY, M. [2005]: The Determinants of Vulnerability and Adaptive Capacity at the National Level and the Implications for Adaptation. *Global Environmental Change*, Vol. 15. No. 2. 151–163. o. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2004.12.006>.
- BRUNNERMEIER, M. [2021]: *The Resilient Society*. Endeavor Literary Press.
- CALVINO, F.–CRISCUOLO, C.–VERLHAC, R. [2020]: Declining business dynamism. Structural and policy determinants. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, <https://doi.org/10.1787/23074957>.
- CAPRA, F.–LUISI, P. L. [2016]: *The Systems View of Life: A Unifying Vision*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- CARPENTER, S. R.–ARROW, K. J.–BARRETT, S.–BIGGS, R.–BROCK, W. A.–CRÉPIN, A.–S.–ENGSTRÖM, G.–FOLKE, C.–HUGHES, T. P.–KAUTSKY, N. ÉS SZERZÓTÁRSAI [2012]: General Resilience to Cope with Extreme Events. *Sustainability*, Vol. 4. No. 12. 3248–3259. o. <https://doi.org/10.3390/su4123248>.
- CERQUETI, R.–CINELLI, M.–FERRARO, G.–IOVANELLA, A. [2023]: Financial Interbanking Networks Resilience under Shocks Propagation. *Annals of Operations Research*, Vol. 330. 389–409. o. <https://doi.org/10.1007/s10479-022-04567-w>.

- CHAFFIN, B. C.–GOSNELL, H.–COSENS, B. A. [2014]: A Decade of Adaptive Governance Scholarship: Synthesis and Future Directions. *Ecology and Society*, Vol. 19. No. 3. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-06824-190356>.
- CHATTER, N.–MAKHTARI, M. [2023]: Resilience in Times of Crisis: Roles and Impacts of Financial Literacy. Megjelent: *Aloulou, W. J.* (szerk.): *Handbook of Research on Entrepreneurship and Organizational Resilience during Unprecedented Times*. IGI Global, 552–585. o. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-4605-8.ch025>.
- COLE, K.–DALY, A.–MAK, A. [2009]: Good for the Soul: The Relationship between Work, Wellbeing and Psychological Capital. *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 38. No. 3. 464–474. o. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2008.10.004>.
- COOKE, A.–SMITH, D.–BOOTH, A. [2012]: Beyond PICO: The SPIDER Tool for Qualitative Evidence Synthesis. *Qualitative Health Research*, Vol. 22. No. 10. 1435–1443. o. <https://doi.org/10.1177/1049732312452938>.
- DE BRUIJN, K.–BUURMAN, J.–MENS, M.–DAHM, R.–KLIJN, F. [2017]: Resilience in practice: Five principles to enable societies to cope with extreme weather events. *Environmental Science & Policy*, Vol. 70. 21–30. o. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.02.001>.
- DECKER, R. A.–HALTIWANGER, J.–JARMIN, R. S.–MIRANDA, J. [2016]: Declining Business Dynamism: What We Know and the Way Forward. *American Economic Review*, Vol. 106. No. 5. 203–207. o. <https://doi.org/10.1257/aer.p20161050>.
- DERNDORFER, J.–KRANZINGER, S. [2021]: The Decline of the Middle Class: New Evidence for Europe. *Journal of Economic Issues*, Vol. 55. No. 4. 914–938. o. <https://doi.org/10.1080/00213624.2021.1982338>.
- DIAMOND, J. [2013]: *The World until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies?* Penguin Books, London.
- DRAKOPOULOS, S. A. [2022]: The Conceptual Resilience of the Atomistic Individual in Mainstream Economic Rationality. *Review of Political Economy*, <https://doi.org/10.1080/09538259.2022.2144721>.
- EC [2021]: *The Sectoral Impact of the COVID-19 Crisis: An Unprecedented & Atypical Crisis*. European Economy, Economic Brief, No. 069. European Commission, Brüsszel.
- EICHENGREEN, B.–EL-GANAINY, A.–ESTEVEZ, R.–MITCHENER, K. J. [2021]: *In Defense of Public Debt*. Oxford University Press.
- EKB [2021]: *Key Factors behind Productivity Trends in EU Countries*. Európai Központi Bank, Occasional Paper Series, 2021. december.
- ENSZ [2021]: *Make mental healthcare for all a reality*. UN News, október 9. <https://news.un.org/en/story/2021/10/1102272>.
- FLAHERTY, E. [2019]: *Complexity and Resilience in the Social and Ecological Sciences*. 1. kiadás. Palgrave Macmillan.
- FLOCKHART, T.–PAIKIN, Z. [2023]: *Rebooting Global International Society: Change, Contestation, and Resilience*. Palgrave Macmillan, Governance, Security and Development Series. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-11393-2>.
- FOLKE, C. [2006]: Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, Vol. 16. 253–267. o. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>.
- FROMMER, B. [2011]: Climate Change and the Resilient Society: Utopia or Realistic Option for German Regions? *Natural Hazards*, Vol. 58. No. 1. 85–101. o. <https://doi.org/10.1007/s11069-010-9644-0>.

- GAO, J.–BARZEL, B.–BARABÁSI, A.-L. [2016]: Universal resilience patterns in complex networks. *Nature*, No. 530. 307–312. o. <https://doi.org/10.1038/nature16948>.
- GENNAIOLI, N.–SHLEIFER, A.–VISHNY, R. [2015]: Neglected Risks: The Psychology of Financial Crises. *American Economic Review*, Vol. 105. No. 5. 310–314. o. <https://doi.org/10.1257/aer.p20151091>.
- GORTON, G.–WINTON, A. [2003]: Financial Intermediation. Megjelent: *Constantinides, G. M.–Harris, M.–Stulz, R. M.* (szerk.): *Handbook of the Economics of Finance*. Elsevier, North-Holland, 1. kiadás, 1. rész, 431–552. o.
- GRYGORENKO, Z.–NAYDONOVA, G. [2023]: The Concept of “Resilience”: History of Formation and Approaches to Definition. *Public Administration and Law Review*, Vol. 14. No. 2. 76–88. o. <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2023-2-76-88>.
- GUNDERSON, L. H. [2003]: Adaptive Dancing: Interactions between Social Resilience and Ecological Crises. Megjelent: *Berkes, F.–Colding, J.–Folke, C.* (szerk.): *Navigating Social-Ecological Systems. Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 33–52. o.
- GUPTA, A.–GUPTA, S.–KUMAR, J. [2023]: *Managing and Strategising Global Business in Crisis: Resolution, Resilience and Reformation*. Routledge, London–New York.
- HALMAI PÉTER [2021]: Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. *Pénzügyi Szemle*, 66. évf. 1. sz. 7–31. o. https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_1.
- HALLEGATTE, S. [2014]: *Economic Resilience – Definition and Measurement*. The World Bank, Policy Research Working Paper, No. 6852. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/350411468149663792/pdf/WPS6852.pdf>.
- HELMRICH, A.–MARKOLF, S.–LI, R.–CARVALHAES, T.–KIM, Y.–BONDANK, E.–NATARAJAN, M.–AHMAD, N.–CHESTER, M. [2021]: Centralization and Decentralization for Resilient Infrastructure and Complexity. *Environmental Research: Infrastructure and Sustainability*, Vol. 1. No. 2. <https://doi.org/10.1088/2634-4505/ac0a4f>.
- HEMERIJCK, A.–HUGUENOT-NOËL, R. [2022]: *Resilient Welfare States in the European Union*. Series: *Comparative Political Economy*. Agenda Publishing, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2tjdhf0>.
- HODGSON, G. M. [2023]: *The Wealth of a Nation. Institutional Foundations of English Capitalism*. Princeton University Press, New York–Oxford.
- HOLLING, C. S. [1973]: Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 4. 1–23. o. <https://www.jstor.org/stable/2096802>.
- HOPKINS, M.–LAZONICK, W. [2023]: *What the UAW and Everyone Else Need to Know About CEO Pay*. INET Business & Industry Article, 2023. október 2.
- HYNES, W.–LOVE, P.–STUART, A. [2020]: *The Financial System. OECD New Approaches to Economic Challenges*. OECD Publishing, Párizs. <https://doi.org/10.1787/d45f979e-en>.
- ISTIQAHOH, C. R.–USMAN, I.–HARJANTI, D. [2022]: How Do Leaders Build Organizational Resilience? An Empirical Literature Review. *Journal of Theoretical and Applied Management*, Vol. 15. No. 3. 449–462. o. <https://doi.org/10.20473/jmmt.v15i3.37640>.
- KARPOUZOGLOU, T.–DEWULF, A.–CLARK, J. [2016]: Advancing Adaptive Governance of Social-Ecological Systems through Theoretical Multiplicity. *Environmental Science & Policy*, Vol. 57. 1–9. o. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.11.011>.
- KOMLOS, J. [2016]: *Growth of Income and Welfare in the U.S. 1979–2011*. NBER Working Paper, No. 22211. <https://doi.org/10.3386/w22211>.

- KOMLOS, J. [2022]: Running the U.S. Economy at Full Throttle Is a Stressful Variant of Capitalism. CESifo Working Papers, No. 9966. 2022. szeptember.
- KOROSTELEVA, E. A.–PETROVA, I. [2022]: What Makes Communities Resilient in Times of Complexity and Change? Cambridge Review of International Affairs, Vol. 35. No. 2. 137–157. o. <https://doi.org/10.1080/09557571.2021.2024145>.
- KOU, G.–CHAO, X.–PENG, Y.–WANG, F. [2022]: Network Resilience in the Financial Sectors: Advances, Key Elements, Applications, and Challenges for Financial Stability Regulation. Technological and Economic Development of Economy, Vol. 28. No. 2. 531–558. o. <https://doi.org/10.3846/tede.2022.16500>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2022a]: Complexity Economics: Economic Governance, Science and Policy. Routledge, London–New York, <https://doi.org/10.4324/9781003288398>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2022b]: Zombification and Industry 4.0. Directional Financialisation against Doomed Industrial Revolution. Social Sciences, Vol. 11. No. 5. 218. <https://doi.org/10.3390/socsci11050218>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2022c]: Inkluzív kormányzás az ipar 4.0 korában – Japán példája. Közgazdasági Szemle, 69. évf. 2. sz. 255–277. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2022.2.255>.
- LÁSZLÓ TAMÁS [2022]: Közéltetések a reziliencia fogalmához és méréséhez a narrativitás kontextusában. Replika, 127. sz. 149–164. o. <https://doi.org/10.32564/127.7>.
- LEFKOU, T.–EMMANOUIL, S.–PERIKLIS, G. [2023]: Banking Sector Resilience to Major Crises. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4611325>.
- LEIJONHUFVUD, A. [1973]: Effective Demand Failures. Swedish Economic Journal, Vol. 75. No. 1. 27–48. o.
- LEVINE, R. [2005]: Finance and Growth: Theory and Evidence. Megjelent: *Aghion, P.–Durlauf, S. N.* (szerk.): Handbook of Economic Growth. 1. kiadás, Elsevier, North-Holland, 12. fejezet, 865–934. o.
- LEWIS, M.–CONATY, P. [2012]: The Resilience Imperative: Cooperative Transitions to a Steady-State Economy. New Society Publishers.
- LINKOV, I. [2017]: Resilience within OECD Directorates: State of the Practice and Future Needs. White Paper, OECD, https://www.oecd.org/naec/OECD_Resilience_White_Paper.pdf.
- LUCAS, R. E. [2003]: Macroeconomic Priorities. American Economic Review, Vol. 93. No. 1. 1–14. o. <https://doi.org/10.1257/00028280321455133>.
- MASTEN, A. S. [2015]: Ordinary Magic: Resilience in Development. Guilford Press, New York.
- MCCAUL, E. [2023]: Change as a Constant: Trends and Shifts in the Financial Sector. Speech, Workshop: “The Future of Globalization: Politics, Business, Lifestyle, Brands.” 2023. június 20. Milánó, Olaszország.
- MCCLOSKEY, D. N. [2007]: The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce. 1. kiadás. University of Chicago Press.
- MCCLOSKEY, D. N. [2011]: Bourgeois Dignity: Why Economics Can’t Explain the Modern World. University of Chicago Press.
- MCCLOSKEY, D. N. [2016]: Bourgeois Equality: How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World. University of Chicago Press.
- MESSY, F.-A. [2020]: Opening Remarks. Financial resilience and financial literacy: challenges and lessons beyond the Covid-19 crisis. OECD/INFE, Webinar, december 2. <https://www.oecd.org/financial/education/oecd-financial-resilience-webinar-series-presentations-2-dec.pdf>.

- MILLER-KARAS, E. [2023]: Building Resilience to Trauma. The Trauma and Community Resilience Models. 2. kiadás. Routledge, London–New York.
- MOHUN, S. [2006]: Distributive Shares in the US Economy, 1964–2001. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 30. No. 3. 347–370. o.
- MOKYR, J. [2016]: A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy. Princeton University Press, Princeton.
- MUMFORD, L. [1934/2010]: *Technics and Civilisation*. Reprint edition. University of Chicago Press.
- NELSON, D.–ADGER, W.–BROWN, K. [2007]: Adaptation to Environmental Change: Contributions of a Resilience Framework. *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 32. No. 1. 395–419. o. <https://doi.org/10.1146/annurev.energy.32.051807.090348>.
- OCCHIPINTI, J.-A.–HYNES, W.–GELI, P.–EYRE, H. A.–SONG, Y.–PRODAN, A.–SKINNER, A.–UJDUR, G.–BUCHANAN, J.–GREEN, R.–ROSENBERG, S.–FELS, A.–HICKIE, I. B. [2023]: Building Systemic Resilience, Productivity and Well-being: A Mental Wealth Perspective. *BMJ Global Health*, Vol. 8. No. 9. e012942. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjgh-2023-012942>.
- OECD [2015]: Finance and Inclusive Growth. OECD Economic Policy Paper, No. 14. OECD, Párizs. https://www.academia.edu/111051519/Finance_and_Inclusive_Growth.
- OECD [2017]: Value added by enterprise size. Megjelent: *Entrepreneurship at a Glance*, 2017. OECD Publishing, Párizs. https://doi.org/10.1787/entrepreneur_aag-2017-en.
- OECD [2018]: A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. OECD Publishing, Párizs. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page1.
- OECD [2019]: Industry Concentration in Europe and North America. OECD Productivity Working Papers, No. 18. <https://doi.org/10.1787/2ff98246-en>.
- OGBURN, W. F. [1922]: *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*. B. W. Huebsch, New York.
- PAITARIDIS, D.–TSOULFIDIS, L. [2011]: The Growth of Unproductive Activities, the Rate of Profit, and the Phase-Change of the U.S. Economy. *Review of Radical Political Economics*, Vol. 44. No. 2. <https://doi.org/10.1177/0486613411423899>.
- PIIE [2023]: Unedited Transcript Summers and Blanchard debate the future of interest rates. Peterson Institute for International Economics. <https://www.piie.com/sites/default/files/2023-03/2023-03-07transcript-summers-blanchard.pdf>.
- PLATÓN [1988]: Az állam. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *Jánosy István*. Gondolat, Budapest.
- PRIGOGINE, I.–STENGERS, I. [1995]: *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RAJAN, R.–ZINGALES, L. [1998]: Financial Dependence and Growth. *American Economic Review*, Vol. 88. No. 3. 559–586. o.
- RAUDLA, R.–SPENDZHAROVA, A. [2022]: Challenges to the European single market at thirty: renationalisation, resilience, or renewed integration? *Journal of European Integration*, Vol. 44. No. 1. 1–17. o. <https://doi.org/10.1080/07036337.2021.2011263>.
- REINHART, C. M.–ROGOFF, K. S. [2010]: Growth in a Time of Debt. *American Economic Review*, Vol. 100. No. 2. 573–578. o. <https://doi.org/10.1257/aer.100.2.573>.
- RIEPPONEN, T.–MOILANEN, M.–SIMONEN, J. [2022]: Themes of Resilience in the Economics Literature: A Topic Modeling Approach. *Regional Science Policy & Practice*, Vol. 15. No. 2. 326–356. o. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12612>.
- RIJKE, J.–BROWN, R.–ZEVENBERGEN, C.–ASHLEY, R.–FARRELLY, M.–MORISON, P.–VAN HERK, S. [2012]: Fit-for-Purpose Governance: A Framework to Make Adaptive Governance

- Operational. *Environmental Science & Policy*, Vol. 22. 73–84. o. <http://dx.doi.org/10.1016/j.envsci.2012.06.010>.
- RODRIG, D. [2018]: Populism and the Economics of Globalization. *Journal of International Business Policy*, Vol. 1. No. 1. 12–33. o. <https://doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>.
- SCHACK, C. M.–VAN DEN ESSEN, I. [2014]: Building Organisational Resilience. A Fit for Purpose Approach. Society of Petroleum Engineers, SPE International Conference on Health, Safety and Environment, Long Beach, CA, 48–57. o. <https://doi.org/10.2118/168318-ms>.
- SMETS, F.–POPOV, A. [2011]: On the Tradeoff between Growth and Stability: The Role of Financial Markets. *VoxEU.org*, november 3. <https://cepr.org/voxeu/columns/tradeoff-between-growth-and-stability-role-financial-markets>.
- STUCKLER, D.–BASU, S. [2013]: *The Body Economic: Why Austerity Kills*. Basic Books, New York.
- SZÉKELY IVÁN [2015]: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94. évf. 5. sz. 7–23. o.
- SZÉP TEKLA–NAGY ZOLTÁN–TÓTH GÉZA [2021]: Lehet az alkalmazkodóképesség vonzó? A rugalmas ellenálló képesség szerepe a magyar városok példáján. *Statisztikai Szemle*, 99. évf. 8. sz. 709–730. o. <https://doi.org/10.20311/stat2021.8.hu0709>.
- TSOULFIDIS, L.–TSALIKI, P. [2019]: Productive-Non-productive Labour and National Accounts. Megjelent: *Tsoulfidis, L.–Tsaliki, P. (szerk.): Classical Political Economics and Modern Capitalism*. Springer, 9. fejezet, 381–404. o.
- TURUNEN, E.–HIILAMO, H. [2014]: Health Effects of Indebtedness: A Systematic Review. *BMC Public Health*, Vol. 14. No. 489. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-489>.
- VACAS-SORIANO, C.–FERNÁNDEZ-MACÍAS, E. [2017]: Income Inequalities and Employment Patterns in Europe before and after the Great Recession. Eurofound, Publications Office, <https://doi.org/10.2806/370969>.
- WALKER, B. H.–ANDERIES, J. M.–KINZIG, A. P.–RYAN, P. [2006]: Exploring Resilience in Social-Ecological Systems through Comparative Studies and Theory Development: Introduction to the Special Issue. *Ecology and Society*, Vol. 11. No. 1. <https://www.jstor.org/stable/26267774>.
- WEICK, K. E. [1995]: *Sensemaking in Organizations*. SAGE Publications, Thousand Oaks, CA.
- WESTLEY, F. R.–TJORNBO, O.–SCHULTZ, L.–OLSSON, P.–FOLKE, C.–CRONA, B.–BODIN, Ö. [2013]: A Theory of Transformative Agency in Linked Social-Ecological Systems. *Ecology and Society*, Vol. 18. No. 3. <https://doi.org/10.5751/es-05072-180327>.
- WINDLE, G. [2011]: What is Resilience? A Review and Concept Analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, Vol. 21. No. 2. 152–169. o. <https://doi.org/10.1017/S0959259810000420>.
- WINK, R. (szerk.) [2021]: *Economic Resilience in Regions and Organisations*. Studien zur Resilienzforschung. Springer.

Függelék

F1. táblázat

Miképpen érinti a pénzügyi rendszer a reálgazdaságot?
A releváns szakirodalom szisztematikus áttekintése ($N=48$)

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
ALDUNCE, P. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2014]: Framing disaster resilience. The implications of the diverse conceptualisations of “bouncing back”. <i>Disaster Prevention and Management</i> , Vol. 23. No. 3. 252–270. o. https://doi.org/10.1108/DPM-07-2013-0130	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
BISKUPEC, P. B.–HERMAN, S. [2021]: Improving the Resilience of Banking System in Small Open Economy: Is Macroprudential Policy Efficient? <i>SHS Web of Conferences</i> , Vol. 92. No. 96. https://doi.org/10.1051/shsconf/20219207050	A pénzügyi stabilitás növelését célzó makroprudenciális intézkedések bevezetése csökkentheti a bankok hitelezési tevékenységét a reálszektor számára, ami lelassíthatja a fellendülést, és meghosszabbíthatja a konjunktúra visszaesését. A megzabolázatlan pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).
BRINTRUP, A. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Digital supply chain surveillance using artificial intelligence: definitions, opportunities and risks. <i>International Journal of Production Research</i> , https://doi.org/10.1080/00207543.2023.2270719	Támogató szabályozási rendszer nélkül fennáll annak a veszélye is, hogy az ellátási lánc erős szereplői pénzügyi és technológiai képességeiket kihasználva fenyegetik a kisebb piaci szereplőket, saját érdekeiket szolgálják, és belépési korlátokat állítanak a jövőbeli versenytársak elé. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
CABRAS, I.–MOUNT, M. [2016]: Economic Development, Entrepreneurial Embeddedness and Resilience: The Case of Pubs in Rural Ireland. <i>European Planning Studies</i> , Vol. 24. No. 2. 254–276. o. https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1074163	A táguló pénzügyi rendszert jelzi az ír bank- és pénzügyi rendszer túlzott kitettsége az építőipari ágazatnak az ingatlanfejlesztésekbe történő aránytalan befektetéseken keresztül, amelyeket az ingatlanpiac magas hozamát kihasználni igyekvő bankok tápláltak. Ez utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
CANELLO, J.–VIDOLI, F. [2020]: Investigating space-time patterns of regional industrial resilience through a micro-level approach: An application to the Italian wine industry. <i>Journal of Regional Science</i> , Vol. 60. No. 4. 653–676. o. https://doi.org/10.1111/jors.12480	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
CAO, Z.–TAO, L. [2023]: Green finance and economic resilience: Investigating the nexus with natural resources through econometric analysis. <i>Economic Analysis and Policy</i> , Vol. 80. 929–940. o. https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.09.033	A zöldgazdaság felé vezető strukturális váltás érdekében a zöldfinanszírozást elő kell mozdítani, ami célzott szakpolitikai intervenciókat igényel. Az irányítottabb pénzügyi szféra pozitívan hathat így a reálgazdasági rezilienciára. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DAFNOS, T. [2020]: Energy futures and present threats: critical infrastructure resilience, accumulation, and dispossession. <i>Studies in Political Economy</i> , Vol. 101. No. 2. 114–134. o. https://doi.org/10.1080/07078552.2020.1802832	A spekulatív pénzügyi tőke exponenciális növekedését az 1970-es évek óta nagyrészt a kockázat újragondolása hajtotta (és tartotta fenn) az elkerülhetetlen és kiszámíthatatlan katasztrófák környezetében. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DARBY, S. [2016]: Dynamic Resistance: Third-Sector Processes for Transforming Neoliberalization. <i>Antipode</i> , Vol. 48. No. 4. 977–999. o. https://doi.org/10.1111/anti.12235	A vizsgált közösség (Oblong, Leeds) esete rávilágít arra, hogy a túlzott finanszírozás hogyan teremt sebezhetőséget, és hogyan zavarja meg a civil szektort is. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DEACON, C. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2018]: Artificial reservoirs complement natural ponds to improve pondscape resilience in conservation corridors in a biodiversity hotspot. <i>PLoS ONE</i> , Vol. 13. No. 9. 0204148. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0204148	A szükségesnél magasabb föld- és ingatlanárakat részben a hitelezők és a spekulánsok közötti drága, általában nagy tőkeáttételű pénzügyi megállapodások, valamint a kormányzati tervezési politikák és szabályozások teszik lehetővé. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DRYGLAS, D.–SALAMAGA, M. [2023]: Beyond the existing economic uncertainty: Spa enterprises' resilience capacity in the Polish tourism sector. <i>Entrepreneurial Business and Economics Review</i> , Vol. 11. No. 3. 107–121. o.	A finanszírozáshoz való hozzáférés, az egészséges pénzügyi rendszer a reálszféra túlélésének záloga. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).
ESPINER, S. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2017]: Resilience and sustainability: a complementary relationship? Towards a practical conceptual model for the sustainability–resilience nexus in tourism. <i>Journal of Sustainable Tourism</i> , Vol. 25. No. 10. 1–16. o. https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1281929	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
FAUCHER, C. [2023]: Resilience and adaptation of the UK's arts sector during the process of the UK's withdrawal from the EU. <i>International Journal of Cultural Policy</i> , Vol. 29. No. 2. 231–246. o. https://doi.org/10.1080/10286632.2021.2022654	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
FUSILLO ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Resilience, Skill Endowment, and Diversity: Evidence from US Metropolitan Areas. <i>Economic Geography</i> , Vol. 98. No. 2. 1–27. o. https://doi.org/10.1080/00130095.2021.2008797	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
GONZALEZ, S.–OOSTERLYNCK, S. [2014]: Crisis and resilience in a finance-led city: Effects of the global financial crisis in Leeds. <i>Urban Studies</i> , Vol. 51. No. 15. 3164–3179. o. https://doi.org/10.1177/0042098013519142	Tükrözi a leedszi pénzügyi szektor elszakadását a helyi gazdaságtól. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
GREER, D. [2021]: Understanding the tensions between resilient and innovative service ecosystems: Building case studies from the New Zealand agriculture ecosystem. The University of Auckland, https://hdl.handle.net/2292/61587	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
GUDE, V. G.–MUIRE, P. J. [2021]: Preparing for outbreaks – Implications for resilient water utility operations and services. <i>Sustainable Cities and Society</i> , Vol. 64. 102558. https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102558	A mindent átható financializáció a háztartási szektor adósságállományának növekedését okozta. A koronavírus-válságba eladósodottan bekerült háztartási szektor közüzemi tartozásai komoly rendszerkockázatot hordoznak. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
HALMAI Gábor [2021]: Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. <i>Pénzügyi Szemle</i> , 66. évf. 1. sz. 7–31. o. https://doi.org/10.35551/psz_2021_1_1	A pénzügyi súrlódások akadályozhatják az erőforrások reallokációját, különösen a kisvállalkozások esetében. A pénzügyi rendszer sokkabszorpciók mechanizmusként viselkedik, és a reálgazdaság kiszolgálója. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).
HERMANSEN. M.–RÖHN, O. [2017]: Economic resilience: The usefulness of early warning indicators in OECD countries. <i>OECD Journal: Economic Studies</i> , OECD Publishing, Párizs, 9–35. o. https://doi.org/10.1787/eco_studies-2016-5jg2ppjrd6r3	A pénzügyi rendszer egyensúlytalanságai negatívan érintik a reálgazdaságot. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
HORVATH ÉS SZERZŐTÁRSAI [2018]: Serve or Conserve: Mission, Strategy, and Multi-Level Nonprofit Change during the Great Recession. <i>Voluntas</i> , Vol. 29. 976–993. o. https://doi.org/10.1007/s11266-017-9948-8	A pénzügyi rendszer válságra hajlamos, és a krízis csak feltárja a szervezeti struktúrákban és vezetésben meglévő gyengeségeket. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
HOUGHTLING, S.–SCOTT, R. P. [2023]: Do local governments compete or cooperate for resiliency? The case of state spending in Colorado. <i>Cities</i> , ScienceDirect, Vol. 140. 104440. https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104440	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
HOWE, H. R.–ROSS, M. [2019]: Brexit’s Shades of Green – (Missing) the Opportunity to Transform Farming in England? <i>Journal of Environmental Law</i> , Vol. 31. No. 3. 413–441. o. https://doi.org/10.1093/jel/eqy025	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
HYNES, W. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Systemic resilience in economics. <i>Nature Physics</i> , Vol. 18. 381–384. o. https://doi.org/10.1038/s41567-022-01581-4	A 2008-as pénzügyi összeomláshoz lényegében azok a lépések vezettek el, amelyek csökkenteni kívánták a pénzügyi piacok merevségeit. Ezt követően a pénzügyi rendszer kezdett eltávolodni a reálgazdaságtól. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (–).
JACOBS, K.–MALPAS, J. [2018]: The language of resilience: ideas and action in contemporary policy-making. <i>Housing, Theory and Society</i> , Vol. 35. No. 4. 394–409. o. https://doi.org/10.1080/14036096.2017.1308435	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
JUN, B. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: The economic resilience of a city: the effect of relatedness on the survival of amenity shops during the COVID-19 pandemic. <i>Cambridge Journal of Regions, Economy and Society</i> , Vol. 15. No. 3. 551–573. o. https://doi.org/10.1093/cjres/rsac029	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
KUNKEL, S. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: Digitalisation and resilience of industry sectors: a descriptive analysis of the COVID-19 crisis in Germany. <i>International Journal of Technological Learning, Innovation and Development</i> , Vol. 15. No. 1. 48–72. o. https://doi.org/10.1504/IJTLID.2023.132871	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
LEVINE, R. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2020]: Local Financial Structure and Economic Resilience. <i>SSRN Electronic Journal</i> , https://doi.org/10.2139/ssrn.3755560	Azokban a megyékben, ahol nagyobb a kis bankok aránya, a koronavírus-járványhoz hasonló kedvezőtlen sokkok hatására kevésbé csökken a foglalkoztatás és a kisvállalkozások bevétele. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
LIU, Y. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: Evaluation of the Resilience of the Catering Industry in Hong Kong before and after the COVID-19 Outbreak Based on Point-of-Interest Data. ISPRS International Journal of Geo-Information, Vol. 12. No. 11. https://doi.org/10.3390/ijgi12110443	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MARIN, G.–MODICA, M. [2021]: Local demand shocks and firms' survival: An application to the Italian economy during the Great Recession. Papers in Regional Science, Vol. 100. No. 3. 745–775. o. https://doi.org/10.1111/pirs.12587	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MISURACA, G.–PASI, G. [2021]: Shaping the welfare society: Unleashing transformation through ict-enabled social innovation. Perspectives for Digital Social Innovation to Reshape the European Welfare Systems. 45–66. o. https://doi.org/10.3233/STPC200004	A pénzügyi rendszer komolyabb modelljét kell elkészítenünk, hogy megértsük a reálgazdasággal való összjátékát. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
MIZRAK, S.–ÇAM, H. [2022]: Determining the factors affecting the disaster resilience of countries by geographical weighted regression. International Journal of Disaster Risk Reduction, Vol. 81. 103311. https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2022.103311	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MOCHIZUKI, J. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2018]: An overdue alignment of risk and resilience? A conceptual contribution to community resilience. Disasters, Vol. 42. No. 2. 361–391. o. https://doi.org/10.1111/disa.12239	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MORSHEDI, M. A.–KASHANI, H. [2020]: A system dynamics model to evaluate the housing market response to vulnerability reduction promotion policies. International Journal of Disaster Risk Reduction, Vol. 44. 101438. https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2019.101438	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MOTT, G. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: Between a rock and a hard(ening) place: Cyber insurance in the ransomware era. Computers and Security, Vol. 128. 103162. https://doi.org/10.1016/j.cose.2023.103162	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
NEGRI, M. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2021]: Integrating sustainability and resilience in the supply chain: A systematic literature review and a research agenda. Business Strategy and the Environment, Vol. 30. No. 7. 2858–2886. o. https://doi.org/10.1002/bse.2776	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
ORMEROD, P. [2016]: Corruption and economic resilience: recovery from the financial crisis in western economies. <i>Economic Affairs</i> , Vol. 36. No. 3. 348–355. o. https://doi.org/10.1111/ecaf.12198	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
PAOLONI, P. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: The traditional Italian Universities' reaction to the pandemic emergency: The role of the intellectual capital. <i>Journal of Intellectual Capital</i> , Vol. 23. No. 5. 1138–1159. o. https://doi.org/10.1108/JIC-07-2020-0241	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
PARTRIDGE, M. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Lessons from the 2020 Covid recession for understanding regional resilience. <i>Journal of Regional Science</i> , Vol. 62. No. 4. 1006–1031. o. https://doi.org/10.1111/jors.12584	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
RAY, M. D. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2017]: Economic shock and regional resilience: Continuity and change in Canada's regional employment structure, 1987–2012. <i>Environment and Planning A</i> , Vol. 49. No. 4. 952–973. o. https://doi.org/10.1177/0308518X16681788	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
ROSE, A. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2020]: The role of a deductible/credit system for post-disaster public assistance in meeting alternative policy goals. <i>Journal of Environmental Planning and Management</i> , Vol. 63. No. 12. 2163–2193. o. https://doi.org/10.1080/09640568.2019.1706461	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
SAMADHIYA, A. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: The influence of artificial intelligence techniques on disruption management: Does supply chain dynamism matter? <i>Technology in Society</i> , Vol. 75. 102394. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102394	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
SAVERIMUTTU, V. [2022]: Reducing Community Vulnerability in Pacific Islands Forum Countries: Lessons from a Pandemic. <i>International Conference on Disaster Management and Human Health: Reducing Risk, Improving Outcomes. WIT Transactions on the Built Environment</i> , Vol. 207. 3–148. o. 177162. https://doi.org/10.2495/DMAN210011	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a realgazdaságra
SQUIRES, G.–WHITE, I. [2019]: Resilience and housing markets: Who is it really for? <i>Land Use Policy</i> , Vol. 81. 167–174. o. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.10.018	A 2008-as pénzügyi válság után a pénzügyi rendszer korábbi rendszerműködésének helyreállításán volt a hangsúly. Ez a rezilienciafelfogás és -gyakorlat támogatja a spekulációt. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
STANCIU, L.–STANCIU, C.-L. [2020]: Empirical Research on the Resilience of the National Financial System to Vulnerabilities and Risks. <i>International Conference Knowledge-Based Organization</i> , Vol. 26. No. 2. 104–108. o. https://doi.org/10.2478/kbo-2020-0061	A kis bankok válságok idején a nagy bankoknál nagyobb mértékben növelik a kisvállalkozásoknak nyújtott hitelezést, ami anticiklikus finanszírozást biztosít, és pozitívan hat a foglalkoztatásra. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a realgazdaságra (+).
SWEENEY, B. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2020]: Resilient or resistant? Critical reflections on resilience in an old industrial region. <i>Geoforum</i> , Vol. 110. 125–135. o. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.02.005	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
TEICHER, H. M. [2018]: Practices and pitfalls of competitive resilience: Urban adaptation as real estate firms turn climate risk to competitive advantage. <i>Urban Climate</i> , Vol. 25. 9–21. o. https://doi.org/10.1016/j.uclim.2018.04.008	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
TVARONAVIČIENE, M. [2018]: Towards efficient policy making: Forecasts of vulnerability to external global threats. <i>Journal of Security and Sustainability Issues</i> , Vol. 7. No. 3. 591–600. o. https://doi.org/10.9770/jssi.2018.7.3(18)	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
VYAS, D.–DILLAHUNT, T. [2017]: Everyday resilience: Supporting resilient strategies among low-socioeconomic-status communities. <i>Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction</i> , Vol. 1. No. 105. https://doi.org/10.1145/3134740	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
WARNER, M. E.–ALDAG, A. M. [2023]: Pandemic relief spending by New York local governments. <i>Journal of Rural Studies</i> , Vol. 104. 103157. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2023.103157	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Forrás: saját összeállítás.